

**QAACCESSA ITTI FAYYADAMA AFAAN OROMOO MANA
MURTII AANAA AGAARFAA**

XAHAA MAAMMAA ABDUUTIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA(MA) GUUTTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIITIIF
DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII FINFINNEE KOLLEEJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORII**

**HAGAYYA 2008/2016
FINFINNEE**

YUUNVARSITII FINFINNEE

DHHAABBATA QORANNOO DIGRII DURAATIIN BOODDEE

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digrii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu Guuttachuuf Xahaa Maammaatiin Mata duree Itti Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Agaarfaa Qophaa'e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa'e Guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Dura Taa'aa Koree Eebbaa Kan Muummee

Waraqaa Mirkaneeffannoo

- A) Ani qorataan/ttuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame,qorannoon kun hojii koo ta'uusaafi kanaan duras Yuunivarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf hin dhiyaatin ta'uusaa,akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

- B) Barataan /Barattuun _____

Waraqaa qoraannoo isaa/ishee haala seera qorannoo eegeen qopheessuu isaa/ishee muummeef galchuu danda'uu isaa/ishee ani gorsaan mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Gabaabsa

Kaayyoon qorannoo kanaa fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii aanaa Agaarfaa maal akka fakkaatu ibsuudha. Kaayyoo kana galmaan gahuuf mala qorannoo makaatti fayyadameera. Odeeffannoo karaa mala funaansa meeshaalee odeeffannoo ta'an kanneen bargaaffii,afgaaffii daawwannaa fi sakatta'a galmeewwaniitiin (dokmentiitiin) guuruun lakkoofsaafi jechaan qaaceffamaniiru. Qorannoo kana keessatti bar-gaaffiiwwan fayyadama afaanii kan gama seeraatiin jirurratti xiyyeeffatan qaamota seeraatiifi abbootii dhimmaatiif oolan raabsameera. Afgaaffiiwwan itti gaafatamtoota qaamota sirna haqaa kanneen waajjiraalee sadii ta'aniif kennameera. Adeemsa sirna dhaddacharratti dhimmoota ka'an xiinxalluuf qabxiilee daawwannaa fi oolan qopheeffachuun raawwatameera.Odeeffannoowwan maddoota ragaalee biraa irraa argaman cuunfamuun gara lakkoofsaatti geeddaramanii gabateen akka ibsamu ta'eera.Yaadni daawwnaa fi sakatta'a dokmentiwwanii irraa funaanames walduraa duubaan qaacca'ee ibsi itti laatameera. Dhumarratti yaadota kanneen irraa ka'uun fayyadamni Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa abbootiin dhimmaa gara waajjirichaa dhufan hubannoo fayyadama afaanii haala mana murtii dhabuurraa kan ka'een rakkataa kan jiraniidha. Haalli qaamootni seeraa Afaan Oromootti jechootaafi ibsoota afaan biroo makanii baay'innaan kan fayyadamaa jiran ta'uunis qorannoo kanaan mul'ateera.Dabalataanis afaan dubbii gara afaan barreeffamaatti si'a dhufu haalli yaadotni itti barreeffaman rakkinna kan qabu ta'uu qorannoo kanaan argameera.Haalli kun ammoo tajaajilamtoota waajjirichaa miidhuu bira dabree dagaaginaafi guddinna Afaan Oromoorratti gufuu ta'aa akka jiru hubatameera. Kanaafu,qaamootni seeraa mana murtiitti abbootii dhimmaa keessummeessan fayyadama Afaan Oromoorratti xiyyeeffachuu akka qaban qorannoon kun niakeeka.Gama biroottiin ammoo qaamotni dagaaginaafi guddinna Afaan Oromoorratti hojjatan kanneen akka waajjira barnootaa,Aadaafi Turiizimii aanichaa hubannoo qaamota kanaa uumuun,akkasumas koreen waalitina afaanii, jechoota Afaan Oromoo kan dhimma seeraa wajjiin walqabatan qopheessuun haalli fayyadama Afaan Oromoo mana murtii keessatti jiru kun fooyya'u akka qabu qorannoon kun ni eera.

GALATA

Hunda dura Rabbiin fayyaa naa kennee kuunnootirraa kunootti na geesse galannisaa guddaadha. Itti aansuun waraqaan qorannoo koo akka fiixa bahu kan na gargaaran gorsaa koo Dr. Tolamaariyam Fufaa guddaan galateenfadha.

Dabalataanis balbala ifaa na geessuun kan na guddisan abbaa koo obboo Maammaa Abduufi haadha tiyya Shuruu Saaddoo naa ulfaadhaa. Dhumarratti ifaajjee ilmaan kiyya Biiftuu, Ifnaan, Qananii, Mubiifi Boontuu kan naa guddiftu haadha warra kiyyaa Waashoo Haamid baay'een galateenfadha.

Qabeentaa

Gabaabsa	I
Galata	II
Qabeentaa	III
Tarree Gabateewwanii	VII
Jibsoo	VIII
Jechoota gabaajee.....	X
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Ariirrata.....	1
1.2 Ka’umsa Qorannoo	3
1.3.Kaayyoo Qorannoo	6
1.3.1.Kaayyoo Gooroo.....	6
1.3.2.Kaayyoo Gooree	6
1.4. Faayidaa Qorannoo	7
1.5.Daangaa Qorannoo.....	7
1.6.Hanqinna Qorannoo	7
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU.....	9
2.1.Afaaniifi Faayidaasaa.....	9
2.2. Fayyadama Afaanii	11
2.2.1.Af-lamee	12
2.2.2.Afaan Walkeessa Makanii Fayyadamuu.....	13
2.3.Walitti Dhufeenya Afaaniifi Hojiilee Seeraa.....	14
2.4.Hiikkaafi Ibsa Jechoota Dirree Hojii	15
2.5.Ibsaafi Dubbiwwan Seeraa	15
2.6.Gahee Afaan Aangoo Ibsuu Keessatti Qabu.....	16
2.7. Fayyadama Afaanii Haala Manneen Murtii Itoophiyaa.....	17
2.7.1. Labsiiwwan Afaan Mana Murtii Itoophiyaa Isa Duriifi Ammaa.....	18

2.7.2. Afaan Oromoofi Afaan Mana Murtii	20
2.8.Seeraafi Hojiiwwan Mana Murtii Oromiyaa	22
2.8.1. Hojiiwwan Mana Murtii	23
2.9.Guddinna Afaanii.....	25
2.9.1.Haala Umamaafi Fayyadama Jechootaa	27
2.9.2.Tolfama Jechootaa	28
2.9.3.Hiika Jechootaa.....	31
2.10. Xiinxallaa Barruulee Walfakkii	31
2.10.1.Qorannoowwan Digrii Jalqabaa.....	32
2.10.2 .Qorannoowwan Eebbaan Boodaa.....	34
BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO.....	36
3.1 Saxaxa Qorannoo	36
3.2 Gosa Qorannichaa	36
3.3 Madda Ragaalee/Irraawwatama/ Qorannichaa	36
3.3.1.Odeeffannoo Iddattoowwanii.....	37
3.4 Mala Filannoo Iddattoo	41
3.5 Meeshaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname	42
3.5.1 Sakatta`insa Dokmentiiwwanii	42
3.5.2. Bargaaffii	42
3.5.3. Afgaaffii	43
3.5.4. Daawwannaa	43
3.6. Mala Odeeffannoon Ittiin Ibsame.	44
BOQONNAA AFUR: XIINXALLA RAGAA	45
4.1 Qaacceessa Fayyadama Afaanii Dhimoota Seeraa	45
4.1.1. Haala Fayyadama Afaan Hawaasaa, Yeroo Murtiin Duraa Keessatti	45

4.1.2. Fayyadama Afaanii Waldhabbii Keessatti.....	45
4.1.3. Fayyadama Afaanii Kakuufi Gaaffiiwwan Qorannoo Mana Murtii.....	47
4.1.3.1 Kakachuu	47
4.1.3.2. Gaaffiiwwan Qorannoo Seeraa Mana Murtii.....	49
4.1.3.2.1. Gaaffiiwwan Seensaa	49
4.1.3.2.2. Gaaffiiwwan Ijoo Qorannoo Seeraa	50
4.1.3.2.3. Gaaffiiwwan Qaxxaamuraa	51
4.1.3.2.4. Gaaffiiwwan Irra Deebii	51
4.1.3.2.5. Gaaffiiwwan Qulqulleeffannaa.....	52
4.1.4. Fayyadama Afaanii Yeroo Murtii	52
4.1.4.1.Fayyadama Afaanii Kabaja Ibsuu Keessatti	53
4.1.4.2. Qeequu/Mormuu	54
4.1.4.3. Amansiisuu	54
4.1.4.4. Fayyadama Afaanii Adabbii Hir'isuu	54
4.1.4.5. Fayadama Afaanii Dhiifama Gaafachuu.....	55
4.1.4.6. Galateenfachuu	55
4.1.4.7. Komachuu	56
4.1.4.8. Fayyadama Afaanii Dhaddachi Xumuramu Ibsuu.....	56
4.1 Qaacceessa Ragaalee Bargaaffii Qaamota Seeraa	57
4.3. Qaacceessa Ragaalee Bargaaffii Abbootii Dhimmaa	61
4.4. Qaacceessa Ragaalee Daawwannaa.....	63
4.4.1. Afaan Walkeessa Makuun Fayyadamuu.....	64
4.5. Qaacceessa Ragaalee Sakatta'a Dokmentii	65
4.5.1. Haala Uumama Jechootaa Mana Murtii Keessatti.....	66
4.5.1.1.Dhamjechoota Fufachuun	66

4.5.1.2..Ergifannaa	68
4.5.1.3.Tishoo(Diiggala)	69
4.5.1.4.Suphaa	70
4.5.1.5..Sirna Gabaabsanii Barreessuu	70
4.6. Hiika Jechootaa	71
BOQONNAA SHAN: GUDUUNFAAFI YABOO	73
5.1. Guduunfaa	73
5.2. Yaboo	75
Wabiilee	77
Dabalee –A.....	82
Dabalee-B	86
Dabalee C.....	89
Dabalee- D	90

TARREE GABATEEWWANII

Gabatee_1.Ibsa Ragaa Abbaan seeraa,Abbaa alangaafi Poolisootaa-----	37
Gabatee - 2.Ibsa odeeffannoo dhuunfaa abbootii dhimmaa-----	39
Gabatee -3.Ibsa odeeffannoo dhuunfaa I/G waajjiraalee sirna haqaa-----	40
Gabatee -4.Haalota Fayyadama afaanii dhaddachaa gufachiisan-----	57
Gabatee-5.Haalota afaan walkeessa makanii fayyadamuu-----	58
Gabatee -6.Haala jechoota afaan birootti fayyadamuu-----	58
Gabatee -7.Haala dirree hojiitti fayyadamuu ilaalcha qaamota haqaa-----	59
Gabatee -8.Haala faan ga'uumsaan fayyadamuu-----	60
Gabatee-9.Fayyadama afaaniirratti haala hubannoo uumuu-----	60
Gabatee -10.Haala fayyadama afaanii abbootii dhimmaa-----	61
Gabatee -11.Fayyadama jechoota dirree hojii ilaalcha abbootii dhimmaa-----	62

JIBSOO

Abbaa alangaa_ Qaama seeraan taa'e, kan seera biyyattii akka hin faallofne hiikuuniifi

eeguun mana murtii keesatti akka himataafi ragaa ta'ee dhiyaatuudha.

Abbaa seera_- Caffee Mootummaa Naannoo Oromiyaatiin muudamnisaa mirkanaa'ee

booda aangoo murteessummaa mana murtii keessatti kan itti kenname.

Aggaara kaasuu_ Namni waan tokkotti mufachuun aaruu, lola barbaaduudha.

Abukaatoo_ Qaama eeyyama seeraa qabu, seera yakkaarrati/seera siviliiirratti gara himatamaa

yookiin himataatti goree mormachuufii mirga dandeessisu qabu.

Adabii_ Nama/ garee/ wantoota seeraan dhoorkaa ta'an dabran irratti murtii kennamu.

Adaraa_ Dhimma tokkorratti walamanuun namootni waliigaluuf murtii kaa'ataniidha.

Akkaayyoo _ kan kaayyoo kiyya galmaan naaf ga'u jedhee mala namni itti fayyadamu.

Bikkuu _ wantoota garagaraa walbira qabanii madaaluu.

Bilisa bahuu_ Nama shakkamee booda badiirraa qulqulluu ta'uun isaa mirkanaa'eef.

Carraa tasaa_ Muudannoo osoo itti hinyaadamne dhaqqabu/ta'u.

Dhoorkaa_ Akka seera siviliiitti namni himatame tokko hanga murtiin seeraan kennamutti

qabeenya irratti himatame san akka hinsochoofne/ hingurgurre ittisuudha.

yookiin namni yakkan himatame tokko akka biyyaa hinbanne gochuudha

Dhimma_ Mana murtiitti kan seera hariiroo yookiin yakkaa jalatti waa'een isaa ibsamu.

.Ergarama_ Miidhaa nama irra gahu/hubaatii nama yookiin isa biroollee muudachuu dand'au

Farroo baduu_ Dhimma tokkorratti yaada hinbarbaadu jedhu qabaachuun diddaa agarsiisuu.

Gaaffii qaxxaamuraa_ Namni himatame yookiin abbaan alangaa jechi ragaa kennan

dubbate soba ta'uu / dhiisuu mirkaneessuuf qorannoo ragaarratti dhiyaatu.

Himannaa_ Yaada namni miidhame jechaan yookiin barreeffamaan qaama seeraatti dhiyeeffatu.

Himataa_ Nama/ garee/ dhimma tokkorratti miidhamne jechuun iyyata dhiyeeffatan.

Himatamaa_ Nama/ garee/ miidhaa geesse jedhamee himanni irratti dhiyaate.

Heera Mootummaa_ Biyya tokko keessatti labsiiwwan seeraa,dambiiwwaniifi qajeeltoowwan

ittiin bulmaataaf ragga'uun jiraniidha.

Jecha fuudhuu_ Himatamaan dhimma himatame sanaaf deebiin inni kennu.

Kakuu-_ Waliigaltee uumuuf / haqa qulqulleessuuf kan namootni bifa dubbiiitiin ibsan.

Mootummaa gonfoo_ Sirna mootumma aangoon sanyiin lufu.

Oofisara_ Ogeessa seeraa,mana murtii keessatti seerri akka qajeeluuf ramadamee hojjatu.

Qorannoo_ Dhimma seeraan keessatti dhugaafi dhara,haqaafi balleessa adda baasuu.

Ragaa_ Himannaa tokko haqummaa isaa qulqulleessuf jecha namaa/meeshaa ta'ee dhiyaatu.

Sakatta'a_ Ragaa fudhachuu keessatti wantoota gargar baasuuf raawwii taasifamu.

Turjumaana_ yaada/ergaa afaan tokkoon dhiyaate gara afaan birootti hiikuu/jijjiiruu.

Wayyummaa _ Adeemsa aadaa/amantii/ hawaasaa keessatti kabaja/ulfina /walii kennuu.

Wabii- haqummaa mirkaneeffachuuf ragaa ta'a jedhanii fudhachuu yookiin dhiyeeffachuudha.

Yakkamaa _ Nama/garee/ dhimma seerri daangesse bira dabruun balleessaan irratti murame.

GABAJEE

M/M/A/A   Mana Murtii Aanaa Agaarfaa

M/S/A/G/B   Mana Sirreessaa Adabamtootaa Godina Baalee

S/H/H   Seera Hariiroo Hawaasaa

S/A/ Y   Seera Adaba Yakkaa

W/Q/A/A   Waajjira Qonnaa Aanaa Agaarfaa

W/A/T/A/A   Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Agaarfaa

B/A/T/O   Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaa

Q/S/H   Qaamota Sirna Haqaa

KTTTOONFACHIISA

B/J-----Bakka jiranitti

G/G_____Garagalcha

X/Y_____Xalaya

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Ariirrata

Afaan waliigaltee ilmaan namaa giddutti uumuu keessatti iddoo olaanaa qaba. Wantootni jireenya hawaasaatiif barbaachisan kan ittiin ibsaman karaa itti fayyadama afaaniitiin ta'a. Haalli fayyadama afaanii kun ammo iddoowwan garagaraatti bifa adda addaatiin hojiirra oola. "Language in use is a variety of setting," (Halliday 1994:233). Akka yaada kanaatti namootni haala jireenya isaanii irratti hundaa'anii fayyadama afaanii kanneen akka iddoo daldaalaa, mana yaalaa, iddoo taphaa, dirree siyaasaafi kkf. keessatti haala garagaraatiin dhimma itti bahu. Gama birootiin is itti fayyadamni afaanii ilaalchaafi raawwii namootaatiin kan walqabatu ta'uudha. Yaada kanas Hodge fi Kress (1993:257) yoo ibsan, "Language is to treat as ideology, actional and relational classification of thoughts and ideas should be taken into consideration," jedhu. Akka yaada ibsame kanaatti fayyadamni afaanii namoota yaada garagaraa qaban karaa giddugaleessa ta'een walitti fiduun kan waltaasisu ta'uu hubanna. Yaadota gubbatti dhiyaate kanneen irraa ka'uun afaan haala iddoo garagaraatti dhimmoota adda addaatiif karaa garaagarummaa qabuun hawaasni waliigalteef kan itti fayyadamu ta'uu hubachuun ni danda'ama.

Namootni yeroo afaanitti fayyadaman haala afaan iddoo sanii beekuufi beekuu dhabuun walqunnamtii gidduu isaanitti taasifamu irratti dhiibbaa geessuu danda'a. Hawaasni haala adda addaa keessatti maaliif itti fayyadama afaanii garagaraatiin akka dhimma bahan, fayyadamni afaanii tajaajila akkamii akka kennu, kutaa hawaasa adda addaa biratti ergaa akkamii akka qabu baruuf ammo gaafilee bu'uura xinqooqaa hawaasni afaan eenyutu, eessatti, maaliif, haala akkamii keessatti akka dubbatee itti fayyadamu beekuun barbaachisaadha. (Wolff 2000).

Yeroo ammaa Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa lakk. 46/1994 fooyya'ee bahe keeyyata 5 jalatti haaluma ragga'een Afaan Oromoo afaan hojii Mootummaa Naannoo Oromiyaa ta'uun ittiin hojjatamaa jira. Manneen hojii mootummaa Afaan Oromootti fayyadamuun hawaasa tajaajilaa jiran keessaa tokko manneen murtiiti. Manneen murtii keessatti fayyadamni afaanii seerri kan ittiin ibsamu ta'uun isaatiin gaheen inni gumaachu olaanaadha. Yaada kana Grewendorf fi Rathert (2009:279) yoo ibsan, "Law

always has a linguistics form and that would be no law with out language”jedhu.Akka ibsa yaada hayyoota kanaatti waa’ee seeraa ifa gochuuf afaanitti fayyadamuun kan barbaachisaadhaa ta’uudha.Kunis itti fayyadama afaanii malee hundeeffamni seeraa jiraachuu hindanda’amu jechuudha.Ibsa kanarraa wanti hubatamu akkaataa afaan waa’ee seeraa ifa gochuu irraa ka’uun hojiin seeraa kan raawwatamu ta’uudha.Hojii seeraa keessatti ammo himata dhagahuun,raga fuudhuufi qorachuun akkasumas murtii kennuufi raawwachiisuun karaa fayyadama afaaniitiin gaggeeffama.Keessattuu qaamotni sirna haqaafi abbootiin dhimmaa mana murtiitti tajaajilaman waliigaltee isaan giddutti taasifamu hunduu gama itti fayyadama afaaniitiin raawwatama.Seera keessatti karaa itti fayyadama afaaniitiin raga fudhatamurraa odeeffannoo argamuun himannaan waa’ee nama tokkoo murtaa’a.Dhimmaa kan ilaalchisee,Tiersma fi Solan(2005:326) yoo ibsan “The interaction between law enforcement officers and person suspected.It is the evidence that obtained through the language that determines whether or not a crime is committed by a person” jedhu.Akka yaada kanaatti qaamotni seeraa ragaa karaa itti fayyadama afaaniitiin namootarraa argameen nama yakkaan shakkame tokko bilisa baasu yookiin adabbiin akka itti murtaa’u taasisu.Walumaagalatti akkaataa yaadota gubbatti ibsameen hojiiwwan seeraa manneen murtii keessatti raawwtaman qaamotni seeraa afaanitti fayyadamuun raga kan fudhataniifi raga afaaniin fudhatame kana bu’uura godhachuun murtiin kan kennamu ta’uu hubachuun nidanda’ama.Itti fayyadama afaan mana murtii keessatti Afaan Oromoo hojiirra oolaa kan jiru yoo ta’u jechootaafi ibsoota qaamota seeraafi abbootiin dhimmaa waliigaltee taasisan giddutti afaan biroo afaan oromoo keessatti makuuniifi ergifannaan fayyadamuun jiraachuu danda’a.

Kanaaf,dirreewwan hojii afaanichaan fayyadaman haala fayyadama afaanii hojiirra oolaa jiru xiinxalluun adeemsa hojii keessatti wantootni sirraa’uu qaban yoo jiraatan ammo kallattii kaa’uun barbaachisaadha.Haaluma kanaan qorannoon kunis “Itti fayyadamni Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa”maal akka fakkaatu qaaccessanii ibsuuf kan gaggeeffameedha.

Aanaan Agaarfaa Naannoo Oromiyaa Godina Baalee keessatti kan argamtu yoo ta’u godinichatti aanota bal’innaafi baay’ina ummataa qaban keessaa tokkoo dha.Aanaan kun magaalaa Finfinnee irraa kiiloomeetira 454 akkasumas magaalaa guddittii godinichaa

Roobeerraa ammo kiilomeetira 30 fagaattee argamti. Aanaan kun Kaabaan Godina Arsii Sulula Waabee, Kaaba Bahaan Godina Arsii Aanaa Shirkaa, Dhihaan Godina Arsii Lixaa Aanaa Adaabbaa, Kibbaan Aanaa Diinshoo, Kibba Bahaan Aanaa Sinaanaafi Bahaan Aanaa Gaasaraatiin daangeffamtee argamti. Aanaa kan keessatti gandootni baadiyaa 22fi magaalotni 3 akkasumas Koolleejjiin qonnaa tokko keessatti argamuudha. Akka lakkoofsa ummata bara 1999 gaggeeffame agarsiisutti baay'inni ummata Aanichaa dhiira 54104(49.3%), dubara 55639(50.69%) waliigalatti 109743 ta'u. Akka raga waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Agaarfaa irraa argame ibsutti ummanni aanichaa harki caalu Afaan Oromoo kan dubbatu yoo ta'u itti aanee Afaan Amaaraati. Waajiroota mootummaafi dhimmoota hojii seeraa akkasumas tajaajiloota hawaasummaa heddu keessattis hojiirra oolaa kan jiru Afaan Oromooti. (WATAA 12/05/2008)

1.2 Ka'umsa Qorannoo

Itti fayyadamni afaanii dhimma, haalaafi iddoo itti tajaajilu wajjiin walqabatee jijjiiramaa kan deemuudha. Itti fayyadama afaanii ilaalchisee Wolff(2000:298) akka ibsutti, gaafilee ijoo xinqooqa hawaasaa kanneen akka eenyutu eenyuuf maal dubbata? Yoomiifi eessatti dubbata? Maaliif? Akkamitti dubbata? Kan jedhu adda baafachuu qabna jedha. Addunyaan(2010:27) waa'ee itti fayyadama afaanii ilaalchisee yoo ibsu ammo, gaafileen bu'uura afaanii hawaasaa kan hubachiisan eenyutu, eenyuuf maal dubbata kan jedhu haala hirmaattotni waliin dubbii isaanii irratti qaban kan agarsiisu yoo ta'u, yoomiifi eessatti kan jedhu yeroofi bakka dubbiin sun itti dubbatame ilaallatuudha. Maaliif, akkamitti kan jedhu ammo afaan dubbatamu sun haala qabatamaa tajaajila maaliitiif akka oolaa jiru kan agarsiisuudha. Yaadota gubbatti dhiyaatan kanneen irraa wanti hubannu, namootni afaan tokkotti fayyadaman mata-duree irratti dubbatan bakkaafi haalli akkasumas sirni dubbii keenyaa kan jijjiiramu ta'uu isaati.

afaaniifi seerri ammo walitti dhufeenya cimaa qaba. Namootni rakkoo isaan irra gahe fala argachuuf dhimma isaanii mana murtiitti dhiyeeffatu. Haalli dhiyeeffannaa dhimmoota kanaa kan raawwatu karaa itti fayyadama afaaniitiin ta'a. Rakkoon namoota qunname dubbii afaaniitiin dhiyaata, ragaan argames afaaniin ibsi itti kennama. Haala kanaan murtiin

seeraa qajeela.Dhimma kanarraa ka'uun hayyootni itti fayyadamni afaanii seera qajeelchufi mijeessuuf meeshaa ijoodha jedhu.”The law is mediated through the use of language.It is through language that social problems are translated in to legal issues.In practical situation,language serves as an expressive instrument in the area of law to solve social problems,”Grewendorf fiRathert(2009:195).

Akka ibsa kanaatti seerri karaa itti fayyadama afaaniitiin dhimmoota rakkoo hawaasaa ta'an gara seeraatiin hiikkoo akka argatan kan taasisuufi afaanis akka meeshaatti kan tajaajiluudha. Itti fayyadamni afaanii mana murtii keessatti dhimmootni faayidaa hawaasaatiif tarreeffamniifi gama yakkaatiin dhiyaatanis seeraan ilaalamnii hiikkoo akka argataniif adeemsa seeraa jiran keessatti afaan wajjiin walqabsiifamanii xiinxallamuu qabu.Sababni isaa adeemsa seeraa keessatti haalli murtii kennuu jalqabaa hanga dhumaatti gochoota itti fayyadama afaanii kan of keessatti hammatu ta'uudha.Namootni miidhamne jedhan yeroo jalqabaatiif waajjira poolisaatti himata isaanii afaaniin dhiyeeffatu.Poolisoota qorattoota yakkaa ta'an wajjiinis waliin dubbii garagaraa gaggeessuun waan gaafataman irrattis deebii kennu.Namootni ragaaf waamamanis waan beekan afaaniin kan ibsan yoo ta'u inni kunis raga afaanii jedhamuun fudhatama.Ragaan afaaniin fudhatame kun ammo manneen murtii keessatti seera haqa qabeessa kennisiisuuf iddoo olaanaa qaba.

Afaan seera keessatti fayyadamuun beekumsa cimaa gaafata.Yaada kanas Maher (1996:107) yoo ibsu “An ambiguous language can damage the law” jedha.Akka yaada gubbatti ibsame kanaatti beekumsi seerarratti namni tokko qabu karaa sirrii ta'een hojiirra ooluun rakkoo namoota muudatan kan hiiku ta'ee itti fayyadama afaanii wajjiin hidhata qaba.Namootni hubannoofi muuxannoo cimaa itti fayyadama afaaniirratti qaban dhimmoota seeraa qixa seeraatiin kan raawwatan yoo ta'u namootni itti fayyadama afaanii irratti laafina qaban garuu murtii seeraa irrattis miidhaa fiduu kan danda'u ta'uu nama hubachiisa.

Itti fayyadamni afaanii mana murtii keessatti jiru dhimmoota walxaxaa kan qaamota seeraatiin dhiyaatan of keessaa qaba.Haalli akkanaa kun abbootii dhimmaa mana mutiitti tajaajilaman kan miidhuufi murtii seeraarrattis rakkoo uumuu danda'a.

“The language employed by law and that employed by the lawyers in the court is known to have full of complexities. Most of the time, it proves to be hard to interpret, comprehend or understand to every one. Besides, legal jargons are very difficult to understand for lay persons during court room interactions and still do not get the attention by lawyers on how these jargons should be made simple to understand to their parties,” Makodia (2007:117).

Akka yaada kanaatti itti fayyadamni afaanii dhimma seeraafi qaamota seeraatiin raawwatamu karaa salphaa hintaaneen kan dhiyaatuufi abbootiin dhimmaa isa kan a hubachuuf kan rakkisu ta’uudha. Keessattuu jechootni dirree hojii mana murtii keessaa jiran bifa ifa ta’een abbootii Alangaa yookiin Abbootii seeraatiin dhiyaachuu baannaan abbootiin dhimmaa hubachuu kan hindandeenyeedha. Walumaagalatti itti fayyadamni afaanii manneen murtii keessatti himata hundeessuu, ragaa fuudhuufi qorachuu akkasumas murtii kennuu keessatti iddoo olaanaa kan qabu waan ta’eef qaamotni sirna haqaafi abbootiin dhimmaa ta’an itti fayyadamu.

Qoratichi mata-duree”Itti fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa”jedhurratti qorannoo gaggeessee jira. Qorannoo kana gaggeessuuf sababa kan ta’e qaamotni sirna haqaa mana murtiitti yeroo Afaan Oromootti dhimma bahan afaan biroo Afaan Oromoo waliin walkeessa makanii jechootaafi ibsoota isaanii keessatti fayyadamaa kan jiran ta’uu, akkasumas, sirna barreeffamaa waajjirichaa kanneen akka kallattii agarsiistuu irraa”*Garee sivilii Oofiseera Seeraa*”, barreeffama maqaalee balbala kutaalee irraa “*Biiroo Pireezdeentii*”, galmee murtii irraa”*Lafa qonnaa miiddee lama nikiyaan kenne*”fi gabaasa kurmaanaa mana hojichaa irraa ammo”*Tajaajila viidiyoo konferaansii*, kitaabilee bifa ‘*hard copy*’fi ‘*soft copy*’n guuttachuu”faa kan jedhan xiinxallaa gaggeesse hubate irraa ka’eeti. Haala kanaan itti fayyadamni Afaan Oromoorratti jiru qaamota sirna haqaa hojii seeraa mana murtii keessatti hojjataa jiran biratti qixaan waan hubatame hinfakkaatu. Kanarraa ka’uun adeemsa hojii mana murtii keessatti itti fayyadamni Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaatti qaamota sirna haqaafi abbootii dhimmaa biratti maal akka fakkaatu qorannoo kanaan qaaccesssee dhiyeessee jira. Qorannoo kanaafis gaafileen itti aanan gaafilee bu’uuraa qorannichaa ta’anii caasseffamanii jiru.

1. Qaamotni sirna haqaafi abbootiin dhimmaa adeemsa hojii seeraa mana murtii keessatti Afaan Oromootti akkamitti fayyadamuu?
2. Itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii keessatti makamni afaan biroo akkamitti mul'ataa?
3. .Haalli jechootni mana murtii keessatti itti uumamaniifi hojiirra oolaa jiran hoo maal fakkaataa?
4. Adeemsa hojii mana murtii kessatti rakkoowwan itti fayyadama Afaan Oromootiin Walqabatani mul'atan maal fa'aa?

1.3.Kaayyoo Qorannoo

Qorannoo mata duree “Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa”jedhu kana galmaan ga'uuf kaayyoowwan gooroofi gooree walduraa duubaan akka asii gadii kanatti dhiyaatanii jiru.

1.3.1.Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa adeemsa murtii haqaa kennuu keessatti itti fayyadamni Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaatti jiru maal akka fakkaatu qaaccessanii ibsuu dha.

1.3.2.Kaayyoo Gooree

Qorannoon kun kaayyoo gooree armaan gadii qaba.

1. Qaamotni sirna haqaafi abbootiin dhimmaa adeemsa hojii seeraa mana murtii keessatti Afaan Oromootti akkamitti akka fayyadaman ibsuu.
2. Fayyadama Afaan Oromoo mana murtii keessatti makama afaan biroo adda baasanii ibsuu.
3. Fayyadama afaanii mana murtii keessatti jechootni haaraan itti uumamaniifi hojiirra itti oolan addeessuu.
4. Mana Murtii Aanaa Agaarfaa keessatti fayyadama Afaan Oromootiin walqabatee rakkooleen jiran maalfaa akka ta'an ibsuu.

1.4. Faayidaa Qorannoo

Qorannoon kun hojiirra oolmaa afaaniifi seeraa keessatti bu`aa olaanaa qaba. Keessattuu fayyadamni afaanii hidhata seera wajjiin qaburraan kan ka`e yakkarratti yookiin himannaa seera hariiroo hawaasaarratti murtii haqaa kennisiisuurratti iddoon qabu baay`ee murteessaadha. Haalli fayyadama afaanii kun immoo abbootii dhimmaafi qaamota seeraa birattillee qixaan waan hubatame hinfakkaatu. kanarraa ka`uun qorannoon kun bu`aa kanneen argamsiisa jedhamee yaadama.

- Dhimmoota seeraan walqabate keessatti qaamotni seeraa hubannoo fayyadama Afaan Oromoo argatu. Afaan Oromootiin fayyadamanii jechootaafi ibsootaa seeraatiif hiika kennuun abbootii dhammaa bifa quubsaa ta`een tajaajilu.
- Namoota jechootaafi ibsoota seeraa Afaan Oromootiin moggaasuun waaltina afaanichaarratti hojjataniif ka`uumsa ta`ee tajaajila danda`a.
- Rakkoowwan fayyadama Afaan Oromootiin walqabatanii mana murtii keessatti jiran hiikuun adeemsi murtii haqaa akka kennamuufi saffisuu nitaasisa.
- Qaamota qorannoo seerarratti hojjachuu barbaadaniif odeeffannoo kenna.
- Barattoota Afaan Oromoo barataniif madda odeeffannoo ta`ee tajaajila.

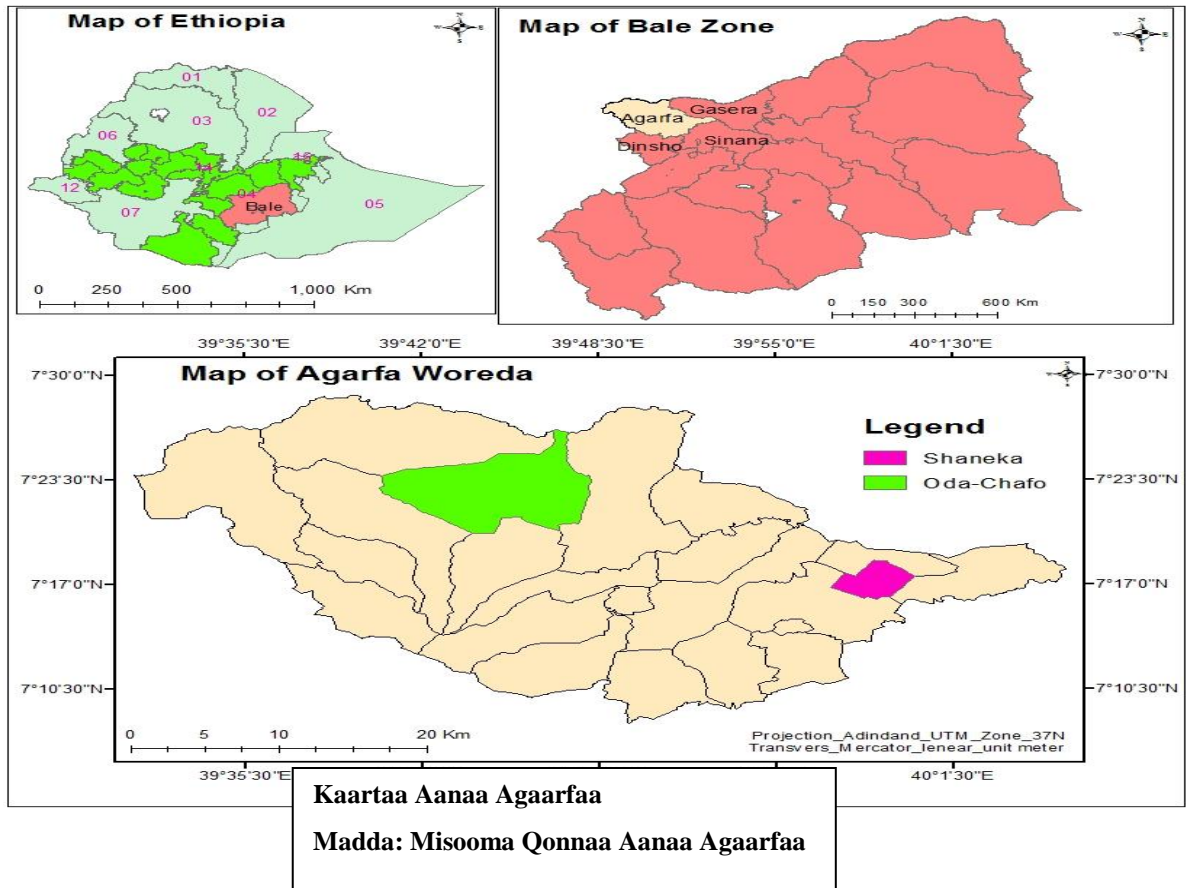
1.5. Daangaa Qorannoo

Daangaan qorannoo kanaa Naannoo Oromiyaa Godina Baalee Aanaa Agaarfatti “Qaacceessa Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Agaarfaa” jedhuun taasifame. Kunis adeemsa murtii seeraa kennuu keessatti dhimmoota fayyadama afaaniitiin walqabatan kan bu`uureffatu yoo ta`u yaadonni fudhatamanis kan qaamota seeraatiifi abbootii dhimmaati(himataa, himatamaafi ragootaa).

1.6. Hanqinna Qorannoo

Hanqinni qorannoo kanaa, gabaabina yeroofi hanqinna maallaqaati. Inni biroo ammoo akkaataa dhimmootni seeraa itti gaggeeffamanirratti hubannoo gahaa dhabuudha. Keessattuu dhimmoonni mana murtii baay`een isaanii karaa seeraatiin ilaalaman qaamota seeraatiin qofa qabamuun icciitiidhaan kan raawwataman ta`uu isaaniiti. Kana malees dhiyeenyatti kitaabotni seeraa kennan Afaan Oromootiin barreeffaman, akkasumas galmeen jechootaa kan jechoota hojii seeraa keessatti tajaajilan

irratti qophaa'e dhabamuudha. Haata'umalee rakkoo yeroofi maallaqaatiin walqabatan tattaaffii qoratichi godheen hamma tokko hiikkameera. Kaayyoo qorannichaa ibsuun qaamotni seeraa eeyyamaafi hubannoo qoratichaaf akka uuman ta'eera. Hanqinna kitaabota seeraa Afaan Oromoo dhabuu wajjiin walqabatu ammo kitaabota Afaan Amaaraafi Ingiliiziitiin barreeffamanitti fayyadamuun rakkinichi gama kanaan jiru akka furamu ta'eera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kun barruuwwan qorannoo kanaan hidhata qaban of keessatti hammateedh. faayidaafi fayyadama afaanii, walitti dhufeenya afaaniifi seeraa, akkaataa afaan walkeessa makani fayyadamuu. haala dhufaatii afaan mana murtii Itoophiyaa kan of keessaa qabuudha. Dabalataanis akkataa jechootni itti uumamaniifi haaraan gara afaan tokkootti galan, dhumarratti ammo qorannoowwan asiin dura hojjataman kan mata duree kanaan walitti dhiheenya qaban walduraa duubaan ibsamani jiru.

2.1. Afaaniifi Faayidaasaa

Afaan wanta sirnawaa, kan waliigaltee sagaleewwanii yookiin mallalloolee barreeffamaa ilmaan nama walqunnamtii of ibsuuf itti fayyadamaniidha. “ language is the systematic, conventional use of sounds, sign or written symbols in a human society for communication, interaction and self expression”, Crystal(1997:384). Akka ibsa yaada kanaatti, afaan walqunnamtiin ilmaan namaa fayyadama mallattoolee kan ofkeessaa qabu ta'ee mallattooleen kunis waan akka jechaa, sagalee dubbiiifi wantoota mallattoon ibsaman bakka bu'uuf kan dhaabbate ta'uudha. Waa'ee mallallooleen waliigaltee afaanii keessatti tajaajilu kana ilaalchisee Gudykunst & kim (2003:75) “ written words, spoken words, gesture and facial expressions are the common symbols used for communication” jedha. Akka ibsa yaada kanaatti, afaan kan namoonni yaada waljijjiiruuf of ibsuuf walqunnamtii hawaasaa keessatti meeshaa ta'ee tajaajila guddaa kennuudha. Dabalatanis Mehl (2003:67) waa'ee afaanii yoo ibsu, “The ways people use words convey a great deal of information about them selves, their audience and the situation they are beyond its communicative function” jedha. Akka yaada gubbatti dhiyaate kanaatti, afaan namni tokko eenyu akka ta'e, eessaa akka dhufe duuba isaa hubachuuf kan nama gargaaruudha.

Afaan yaada namaa kan ibsu ta'u ilaalchisee Holmes (1992:319) “language enables people to express idea, feeling attitude during social enteractions.” jedha. Kunis afaan waliin dubbii keessatti kan yaada, fedhii, ilaalchaafi kkf. ibsachuun hawaasa keessatti waliigalteen akka jiraatu kan taasisu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Faayidaa afaan kennu ilaalchisee Finch(2003: 21-38).” Language functions are two categories. One is micro function which covers the particular individual use and the other

is macro function which relates to the large or more general language “ jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti tajaajila afaanii micro jalatti

- Tajaajila odeeffannoo waraabuu
- Tajaajila waa addaan baafachuu.
- Tajaajila yaada, fedhii, ilaalchaa ofii ibsachuu.
- Tajaajila ka`umsa / jalqaba/ dubbii uumuu.
- Tajaajila walitti dhufeenya yookiin hariiroo namoota idduutti uumuu.
- Tajaajila miira dadhabbi, aarii, gaddaa ibsuu
- Tajaajila miira gammachuu, hawwu namootaa ibsuu ta`uu ibseera.
- Tajaajila afaanii “macro” jalatti ammo afaan bu`aawwan xixiqqoo(micro) heddu walitti qindeessuun kennuu akka danda`u lafa kaa`eera. Kunis.
- Tajaajila addunya keessa jiraannu, faayidaa dhuunfaa keenyaa yookiin waliiniitiif akkaataa itti hubannee afaaniin ibsinu.
- Tajaajila jechootatti gargaaramuun mataa keenya ibsuu, yookiin eenyummaa keenya namoota birootiif ifa gochuu.(the interpersonal function)
- Tajaajila addunyaa keessa jiraannutti ofis ta`ee namoota gammachisuu.

Tajaajilli afaanii filannoo fayyadama afaanii irratti kan hundaa`uufi haala, hawaasaafi bakkaan kan walqabatu ta`uu Fishman (1971) ibsee jira.

Akka waliigalaatti fayyadamni afaanii filannoofi mata duree dhimma sirrii ta`erratti eenyummaan dhuunfaa sadarkaa fuulleetti waliigalteen ta`u irra caalatti hubatamuu kan danda`uudha. Dabalataanis , filannoon fayyadama afaanii bu`aa barbaadameef, kutaa hawaasaa itti fayyadamuuf yeroo wajjiin kan walitti hidhateedha. Keessattu bu`rratti xiyyeeffachuun afaan fayyadamuun hawaasa afaan lama yookiin sanaa ol warra fayyadaman hubachuuf nama gargaara. Gama birootiin fayyadamni afaanii kan haalaafi iddoo idilee fi al-idilee ta`e keessatti hojiirra oolu garaagarummaa kan qabu ta`uu isaati. Yoomessa idilee keessatti fayyadamni afaanii qajeelfama faana kan deemu ta`uu hubanna.

Holmes (1992:27) yoomessa uumamaa mana murtii keessatti waa`ee afaanii yoo ibsu, ”In formal settings such as the law court or the parliameat require official languages for interactions” jedheera. Akka yaada kanaatti, fayyadamni afaanii karaa afaan idilaawwaa

ta'een manneen murtii keessatti waliigaltee raawwatamuun hojii mijeessuu akka danda'u lafa kaa'a.

2.2. Fayyadama Afaanii

Ilmaan namaa jiruufi jireenya isaa keessatti wantoota isaan walitti fidan qabu. wantoota kanneen keessaa tokko fayyadama afaaniiti. Fayyadamni afaanii kallattii dubbiitiin irra caalaa gaggeeffama. Akkaataan ittigaggeeffmurratti garuu walhin fakkaatu. Sababni isaas haalli namootni keessatti fayyadaman, bakkaan, umriifi saala, akkasumas sadarkaa barnootaatiin yookiin jireenyaatiin garagarummaa qabaachuu danda'a. Kana qofa osoo hintaane afaanuma tokko keessattillee garaagarummaan afaanii nijiraata. Kanarraa ka'uun dhimmootaafi kaayyoowwan addaaddaatiif looga afaanicha keessa jiran akka isaa mijatutti jijjiiruun namootni afaanitti fayyadamu. Afaanichatti fayyadamuuniifi haalli hawaasummaakeessa jiraannu, caalatti ammoo dhiheenyaifi fageenyi kaayyoo afaanichaatiin walitti hidhatu murteessummaa qaba. (Meetham 1969). Fayyadamni afaanii rakkoowwan afaaniin walqabataniif fala kan kennu ta'uu, Richard (2008:213) "Applied linguistic provides the theoretical and descriptive foundations for investigation and solution of language related problems, especially those of language education in first, second and foreign language in teaching and learning" jechuun ibseera. Akka yaada gubbatti ibsameetti, fayyadamni afaanii rakkoowwan afaaniin walqabatan kanneen haala fayyadama jechootaa, ibsoota hiikkaawwaniifi jijjiirraa keessatti jiraniif furmaata kaa'uudha. Keessattu rakkoowwan fayyadama afaanii gama barnootaatiin jiru hiikuun beekamaadha.

Fayyadamni afaanii yaaxxina fayyadamaafi hojiirra oolmaa afaanii xiinxalluun guddinna afaaniitiif gahee olaanaa kan taphatuudha.

"Applied linguistic is concerned with the promoting our understanding of the role of language plays in human life. At its centers are the theoretical investigations in real world issues in which language leading role." Goldman R. (1998:147).

Akka yaada ibsame kanaatti xinqooqni hujoon tajaajilamtootni afaanii haala hubannoo fayyadama afaanii akka argatan gochuun bu'uura yaaxxinaa lafa kaa'a. Kunis afaan

yoom,eessattiifi haala akkamii keessatti fayyadamuun barbaachisaa akka ta'e hubannoo namootaa gabbisuun bu'aa olaanaa kan kennuudha.

2.2.1.Af-lamee

Af-lameen namoota afaan lama walfaana dubbachuu carraa filannoo qabaachuu isaanii kan agarsiisuudha. Af-lamee ta'uun ammoo afaan lachuu walqixa dandeettii isaa qabaachuu yookiin dhiisuu yookiin afaan tokko caalatti beekuu ta'uu danda'a.

Bilingualism as the practice of alternatively using two languages(i.e roughly equal proficiency of two languages) and ambilingualism(i.e complete control of two languages and make use of them in all uses). are mostly ideal, since most bilinguals rid to be more fluent or generally proficient in one language.

Hoffman(1991:15)

Akka yaada gubbatti ibsameetti dandeettiin afaanii aflame yookiin isaan alaa akkaataa yookiin haalaafi iddoo akkasumas dhimmicha dubbatan gadifageenyaan beekuu yookiin beekuu dhabuu isaarratti hundaa'a. Keessattuu dubbataan afaanichaa haalaafi bakka inni hinbeekneen alatti fayyadamni afaanii inni taasisu ergaa dubbichaa qofa osoo hin taane adeemsa dubbii yookiin waliigalteeltee jijjiiruu danda'a jedha. Kanarraa ka'uun namoota afaan iddoo hojii mootummaa keessatti dubbataan giddutti haalli itti walhubatan dhibina bal'aa kan qabu ta'uu agarsiisaa. Warri afaan lama dubbatan yaada qaban ibsuuf mee na eegii , irraa deddeebiifi ibsa haasawa dheeraa gochuu isaaniitiin warra afaan dhalootaatiin dubbataan irraa adda ta'u.

Kun ammoo ergaa yaada ibsamee hubachuu dadhabuufi ergaa ofii ibsuu barbaaddan ibsachuu yookiin geessuu dadhabuu fiduu danda'a.Gama birootiins ilaalichi namni tokko afaan fayyadamurratti qabus erga dabarsu yookiin fudhaturrattis dhiibbaa kan qabu ta'uu, Holmes (1992:113) “language attitude can also have an effect on whether or not a language is intelligible such linguistic barriers may lead non-natives in to misunderstanding and incomplete understanding of language”jechuun ibseera.Akka yaada kanaatti ilaalchi namni tokko afaan fayyadamuun irratti qabu ergaa hubachuu yookiin dhiisuurratti dhiibbaa qabaachuu kan danda'u ta'uu nu hubachiisa.

2.2.2.Afaan Walkeessa Makanii Fayyadamuu

Afaan wantootta hawaasni walitti dhufuun gamtaan akka jiraatan taasisan keessaa isa tokkoodha. Hawaasni gamtaan jiraatu kun ammoo si'a afaan fayyadamu inni tokko afaan isa kan biroo afaan ofii keessatti galchuun yoo fayyadamu mul'achuu danda'a. Afaan walkeessa makuu jechuun yeroo namni tokko haasawa isaa keessatti afaan garagaraa galchuun fayyadamu jechuudha. Yaada kanaas Matras(2009:540)"Code switching is the alternation of language with in a conversation. That means a change from one language into another occurs in the middle of a speech" jedha. Yaadni Kunis dubbataan afaan fayyadamaa jirurraa gara afaan birootti cee'uun jechoota, gaaleewwanfi ibsoota garagaraa fiduun jidduu dubbii isaatti galchuun dubbachuudha. Hayyuun kun yaada 'code switching' jedhu 'code mixing' isa jedhuun garaagarummaa akka hinqabnetti ibseera. Haata'umalee Gudykunstfi kim (2003:239) "code switching' kan jedhu hubannoo qabaachuu barbaadanii afaan biroo afaan dubbataa jiran keessatti galchuun fayyadamuu yoo ta'u 'code mixing' ammoo osoo hinbeekin (hinhubatin) afaan biroo dubbii ofii keessattii fiduun fayyadamuudha" jechuun akka garaagarummaa qabaatanitti ibsanii jiru. Zalaalam (1998:198-199) Gumperzfi Bakamba waabeffachuun waa'ee makoo (code switching and code mixing) yoo ibsu fayyadama afaanii keessatti afaan dubbataa jiran irraa gara afaan birootti cee'uun dhuma himootaa yookiin dubbii gidduutti (keessa himootaatti) jechoota gaaleewwan, maxxantootaafi himoota fayyadamuu akka ta'e lafa kaa'ee jira.

Gama biroottiin afaan walitti makuun tasa osoo hintaane sababa qabatamaa irraa kan uumamu ta'uu seera wajjiin wal qabsiisuun Tiersma (1999:105) akka kanatti ibseera." Code switching is virtually never random speakers will alternate between varieties of language depending on a number of factors or reasons. One factor is the topic of conversation when speaking about the law, it is natural for lawyers to switch to a legal language; particularly to technical terminologies."

Akka yaada kanaatti ka'umsi afaan makoo fayyadamuu yaada ibsuu barbaadan ibsachuu dadhabuu, rakkoo dagachuu yookiin haala walitti dhiheenya mul'isuuf akka ta'e, akkasumas icciitii uumufillee kan raawwatamuu hayyootni ni ibsu." The reason for switching of language is to hide fluency or memory problem in second language, to facilitate interpersonal particular relationship and to create secret use of language

.Gudykunstfi Kim(2003:237).Sababni biraa kan afaan walitti makuuHudson(1996:52)

”Speakers choose a language which the other person understand”jedha.Akka yaada kanaatti namootni afaan dubbataa jiraniin irraa gara afaan birootti cee`uu afaan dhaggeeffataan nama hubatu filachuu yookiin ergaa dhaggeeffataa biratti uumuuf akka ta’e hubachuun nidanda’ama.

2.3.Walitti Dhufeenya Afaaniifi Hojiilee Seeraa

Seerri qaama qajeelfamoota, dambiiwwan kanneen Heera mootummaatiin murtaawan keessatti fudhatamaniifi hawaasa akkasumas miseensota hawaasaa bulchuuf, too`achuuf kan fayyaduudha. William(2006:427)” Defines law as the body of official rules and regulations, generally found in constitution, legislations, judicial opinions, and the like that is used to govern a society and to control the behavior of its members” jechuun waa`ee seeraa ibseera. Dabalataanis seerri nageenyaafi sonaawwan hawaasaa eegsisuuf qixaan ibsamuu , itti amananii fudhachuuf haalli mijachuu, kan jechootaan ibsaman immoo hojitti hiikamuuf dandeettiin yookiin ogummaan hawaasichaa dabaluu qaba jedheera.

Seerri kan ibsamuun afaaniin. Afaan dubbiifi afaan barreeffamaatiin ta’a. Seera hawaasa ittiin gorfamuu yookiin gaggeeffamuu biraan gahuuf kan afaan caalaa gahee qabu hinjiru. Walitti dhufeenya seeraafi afaanii ilaalchisee hayyuun Heutger (2003:23)”Law often enforces the existing system through the use of language” yoo jedhu Maher 1996:89) ammo “ law is about language and it is almost impossible to have law without language” jedheera.Akka yaada gubbatti ibsameetti beekumsi seeraa afaaniin kan ibsamu, seera jechuun dhimma afaanii,bakka afaan hinfayyadamnetti seera hojiirraa oolchuun hangam rakkisaa akka ta’e ibsa hayyootni kennan kana irraa hubachuun nidanda`ama.

Afaan qindaa`ina seeraa keessatti iddoo olaanaa qabu.Stephen(1991) yaada kana yoo ibsu, Ijaaramuufi ibsamuun akkasumas hojiitti hiikamuun seeraa fayyadama afaanii malee kan hindanda`amneedha jedha.Seera keessatti himanni dhiyaatu afaaniin ibsamuun ragaawwan dabalataa wajjiin erga xiinxallamee hiikni itti laatama.Haala seeraa keessatti fayyadamni afaanii yakka uumame qulqulleessf kan fayyadu ta’uu,Tiersma fi Solan (2005:33) yoo ibsan,”The language of police and suspects in pretrial proceeding and theadminissibility of linguistic evidence during trial are some instances of their

interaction” jechuun ibsaniiru. Akka yaada gubbatti ibsameetti, afaaniifi seerri hariiroo yakkaa haala garagaraa keessatti walitti dhufeenya qabu. Yakka uumamerratti shakkii jiru tokko poolisiin afaanitti fayyadamee qulqulleessa. Murtii dhaddacharratti kennamuuf durfamee ragaa afaaniitu fudhatama. Qaamni yakkaan shakkamus afaaniin deebii dhiyeeffata yookiin ofirraa morma. Adeemsi kun hunduu fayyadama afaanii of keessaa qaba.

2.4. Hiikkaafi Ibsa Jechoota Dirree Hojii

waliigaltee hawaasni afaaniin taasisu keessatti jechootni hiika addaa yookiin hiika waliigalaa kan qabaataniidha. Haala dubbataan itti dubbatu, iddoofi mata dureen irratti dubbatamuun walqabatee yaadni jechoota dhaggeeffataa biratti uumamu dinqisiisaa, baacoo yookiin arraba fakkaachuu danda’a. Jechootni akkaataa mata dureefi iddoo itti tajaajalamaniin yookiin dirree hojiitiin walqabatani of eeggannoon hiikni kan itti hinlaatamine yoo ta’e namoota hunda biratti hubatamuu dhabuu danda’u. Olsson (2008). Kun ammo waliigaltee keessatti rakkoo uuma. Kanarraa ka’uun jechootni dirroojii hiikni isaanii seeraan ibsamuu qaba.

2.5. Ibsaafi Dubbiwwan Seeraa

Hiikkoon haasawa dhimmootaan walqabatee irracaalatti yaada ogeeyyiin dhaggeeffatanii yookiin dubbisanii kennan irratti hundaa’a. Ogeeyyiin waan dhaggeeffatan yookiin dubbisan hiikuuf daangaa ibsa isaanii bal’ifatuuf yaadota heddu maddisiisu. Adeemsi kun ammo iddoofi dhimmaa hiikuuf ka’an irraa isaan fageessuun rakkoo geessuu mala. Keessattuu seera wajjiin walqabatee haala fayyadama afaanii Abbootii seeraa yookiin Abbootii alangaa hiikuuf yookiin hubachuufillee rakkisaadha. *“The language employed in the law and that employed by the lawyers in the court is known to have been full of complexities. Most of the time, it proves to be hard to interpret, comprehend or understand for everyone” Makodia (2007:276).*

Akka yaada gubbatti ibsameetti namootni mana murtii hiikoo dhimma tokkoo raawwachuuf hubannoo qabaachuun barbaachisaadha. Hiikkoon afaanii mata duree yookiin dhimmicha ibsamuun adda bahee akkuma hinxiinxallamne hiikni jechootaas, jechoota walfaana jiraniin alatti hiikni hinlaatamuuf. Kanaan walqabatee Poolisoonni, Abbootiin seeraas ta’ee Abbootiin alangaa fayyadama afaanii keessatti

hiikkoo dhimma tokkkootiif yoo laatan dhimmicha wajjiin sababa jechootni dhiyaataniif xiyyeeffannoo kennu.

Gama biroottiin fayyadama afaanii keessatti yaada afaan tokkoon ibsame gara Afaan birootti hiikuun hojii mana murtiitiif rakkisaa ta'uu danda'a. Kunis sababa hiikni jecha afaan tokkoo afaan biroottiin hiikni isa gitu argachuun dhibaa waan ta'eef. Kanaafuu, hiikni afaanii si'a gaggeeffamu yaada barreessaan yookiin dubbataan ibse wajjiin haalawalsimuun ta'uu qaba.

2.6. Gahee Afaan Aangoo Ibsuu Keessatti Qabu

Aangoon dandeettii namni tokko nama biroorratti dhiibbaa geessu kan agarsiisuudha. Aangoon qaamota siyaasaa, gaggeessitoota waajjiroota mootummaafi miti mootummaa ummata isaan jala jiran akka ittiin bulchan kan itti kenname yoo ta'u karaan ittiin calaqqisu keessaa tokko ammoo fayyadama afaaniitiin. Afaan aangoo ibsa, aangoo uuma. Hojiirra ooluusaas agarsiisa. Yaada kanas Holmes(1992:57) "People use or choose certain language according to the influence of sociolinguistic dimensions of solidarity, status, formality and function" jedha. Akka yaada kanaatti namootni hawaasa keessatti aangoo qaban haala dhiibbaa geessuu danda'uun afaan fayyadamaniin jechoota filachuun dubbatu. Haalli fayyadama afaanii dhaddacha mana murtii irratti taasifamu kan seerotaan guutameefi qaamota aangoo qaban ifatti adda baasee kan mul'isuudha. Kun ammo tajaajilamtootni mana murtii keessatti si'a dubbatan akka of too'atan isaan dirqisiisa. Dabalataanis daangaa seeraa keessatti aangoon kan xiyyeeffannoon kennamuuf akka ta'eefi kunis seera tumuu, hiikkuufi dhaddacharratti murtii kennuu keessatti fayyadama afaaniitiin kan ibsamuudha. (Catterill 2003).

Aangoon seera keessatti iddoo olaanaa kan qabuudha.

Power control and status unequally distributed, producing an systematic relationship between lawyers and witnesses that is oriented to and understood by participants in the courtroom. This results the institutional speakers (Lawyers) directing and controlling the discourse rather than the lay speakers (the common people). Coulthardfi Johnson(2007:158).

Akka yaada gubbatti ibsameetti aangoon too'annoo namoota tajaajilamtoota seeraa ta'an irratti dhiibbaa uumuun haala salphaatti namootni murtii laatan yookiin seera hiikan kanneen biroo waliin qixa akka hinilaalamne godha. Haalli akkanaa kun fayyadama

afaanii keessattillee yeroo Abbaan seeraa yookiin Abbaan alangaa dhaddacharratti namoota shakkamaa yookiin ragoota ta'an waliin yaada waliideddeebisan olaantummaan akka ilaalamu taasisa. Aangoon caalmaafi kanneen biroorratti too'annoo qabaachuun kun sadarkaa namoota giddutti mul'isu ta'uu bira dabree sadarkaa ijaarama dhaabbatichaatiin yookiin jaar-miyaatiin kan calaqqisu ta'a.

Aangoon, too'annoofi sadarkaan walcaaluun namoota gidduutti dhiibbaa qabachuun walqixa akka hin ilaalamne godha. Aangoon walcaaluun kun ammo kan ibsamuu karaa fayyadama afaaniitiin ta'a.

.Karaa biraatiin ammoo walitti dhufeenyi hirmaattota kutaa qorrannoo yakkaa yookiin dhaddacha keessatti qaamni aangoo qabu kan biroo caalee argamuudha. Haalli kunis qaamni aangoo qabu afaanitti fayyadamuun ilaacha isaa akka barbaadetti itti gargaaramee ibsachuu isa dandeesisa. (Shuy, 2005).

2.7. Fayyadama Afaanii Haala Manneen Murtii Itoophiyaa

Seenaa manneen murtii Itoophiyaa keessatti faayidaan afaanii lama akka ta'etu ibsama. Jalqaba seerri kan ittiin galmaa'u, qindaa'uufi hiikamu afaaniin ta'uusaati. Lammata ammo afaan mana murtii akka madda galii ta'ee tajaajiluusaati. Kunis seerriifi, heerri aangoon yookiin muudamni garagaraa kan hawaasni ittiin waliigalan karaa afaaniitiin ibsamuu isaa agarsiisa.

Faayidaa afaaniitiin walqabatee manneen murtii Itoophiyaa keessa haalli ture walxaxaadha. Kana ilaalichisee Cooper fi Nahum (1976) "In Ethiopia courts, the situation is complex with respect to the function of language, the written sources of law are multilingual and the courtroom procedures exercised multilingually" jechuun ibseera. Akka yaada kanaatti haalli afaan hedduun tajaajilamuu kun Abbootiin alangaas ta'ee Abbootiin seeraa himattoota, shakkamtoota yookiin ragoota wajjiin waliigalteerratti dhiibbaa geessuu dada'a. Fayyadamni afaanii, mata duree, iddoofi namoota wajjiin dubbataa jiran jiddugaleeffachuudhaan kan raawwatamuufi haala keessatti kan jijjiiramuudha. Jijjiiramni fayyadama afaanii kunis mana murtii keessattille kan calaqqisuudha. Akkaataan dhiifama itti gaafatan yookiin itti galateeffatan mana murtii keessatti wal hinfakkaatu.

Haalli manneen murtii xiyyeeffannoon hordofamuu, Mehl (2003:550) "In formal situation as in Ethiopia courts, people often give much attention to their language use" jedha.

Kanarraa ka'uun manneen murtii Itoophiyaa keessatti fayyadamni afaanii namoota biratti sababa sodaa qaamota aangoo irra kan ka'e xiyyeeffannoon kan hordofamu ta'u.

Yaaduma kana Cooper (1976:439) yoo ibsu, "Changes in our speech are marked not only in vocabulary and grammar within a single language, they are also marked changes from one language into another language which is appropriate to the situation" jedha.

Akka yaada kanaatti, abbootiin seeraa jechoota dirroojii yookiin ijaarama seeraa keessatti jechoota jiran fayyadamuun yeroo ajaja yookiin raawwii dabarsan haalli hiikkoo isaanii dhibaa ta'us jira. Ulfaatina hiika jechoota ijaarama seeraa keessatti jiran kana abbootiin seeraa hiika galmee jechootaa ilaaluuf yoo dirqamanis mul'ata. Haalli akkasii kun hiika jechootaa dhimmicha ibsamuu barbaadameen osoo walhinsimin hafuu danda'a. Kanaafuu, fayyadama afaanii keessatti hiika jechootaa kallattii galmee jechootaatiin ilaalu caalaa haala galuumsa isaatiin fayyadamuun gaarii ta'uu Olsson (2008:149) "Linguists view dictionaries as imprecise and limited to word meanings. Because contextual meanings are probably best not taken from dictionary, but from experimentation and observation of how words are used" jechuun ibseera.

Akka heera Itoophiyaa bara 1987 bahetti Mootummaan Naannolee afaan hojii naannoo isaanii akka qabaatan eeyyama. Gama qajeeltoo seeraatiin ammo namni kamuu mana murtiitti yookiin dhaddacharratti afaan beekuun akka tajaajila argatu yoo afaan mana murtii hinbeekne ta'e ammoo yaada isaa Abbootiin alangaa akka jalaa hiikaniif eeyyama. Namootni afaan addaaddaa dubbatan gara manni murtii afaan isaan hinbeekneen hojjatutti si'a dhufan rakkoowwan yaada isaanii caalatti ibsachuu dhabuu, yookiin dhiibbaa addaaddummaa muuxannoofi aadaa qaban irraa ka'een soda, rifannaa, aariifi dhiphinna uumamu irraa kan ka'e osoo hin ibsatinillee hafuun jiraachuu danda'a.

2.7.1. Labsiiwwan Afaan Mana Murtii Itoophiyaa Isa Duriifi Ammaa

Biyyi Itoophiyaa baroota mootummaa durii biyya bulchaa turan keessatti afaan mana murtii ilaalichisee labsiiwwan gargaraa kan dabree ture ta'uun ni beekama. Labsiiwwan mana murtii biyya tanarratti dabraa turan ammo haala biyyattiin hawaasa afaan hedduufi aadaa heddu qabaatan irraa ka'een rakkoowwan diinagdeefi hawaasummaa isaanii qixaan hiikuufii hin dandeenye. Kanaan walqabatee Mootummaa Tewoodiroos yoo ilaalame haala siyaasa isaatiif mijatuuf labsii afaanii baasaa akka ture hubachuun

nidanda'ama.Labsiin bara 1940 dura turan keessattuu kan afaan mana murtii ilaallatu abbaan seeraa afaan garee hawaasa tokkoo beekuu yookiin dubbachuu akka qabu,afaan kunis kan amantii kiristaana Ortodoksiitiin hidhata qabu ta'utu mul'ataa ture.Bara 1940 booda labsiin afaan mana murtii ilaallatu seerotni ibsaafi hiikkaa akka argatan godhamuun hamma tokko fooyya'eera.

After the period of 1940s Ethiopian's law contain several provisions with respect to language.One of the provision with the use of interpretations and translations in legal documents and procedures ,and the other deals w specifying the use of one or more languages for particular purposes. (Cooper 1976:182).

Akka yaada labsii gubbatti ibsameen taa'etti afaan mana murtii yookiin seeraa hiikkaafi jijjiirraa afaan tokkoo gara birootti tujumaanaan haahojjatamu jedhu hojiirra akka oolu godhamuun fooyya'insa tajaajilamaan afaan beekuun akka fayyadamu kan taasisu ta'uun bu'aa kan qabuufi kunis

- Namni hidhame mirga turjumaana argachuu qabaachuu
- Hiikkaafi jijjiirraa afaaniitiif manni murtii haala mijeessuu kan isa barbaachisu ta'uu
- Waan tajaajilamaa hinjedhin,hinhimatiniin alatti hiika raawwachuun kan nama gaafachiisu ta'uu.
- Himataan,himatamaaniifi ragaa baatotni yaada dhimma afaan mana murtii dhiyaate afaan beekanitti hiikamee yookiin jijjiiramee hubachuuf mirga qabaachuu akka qaban fooyyee labsii kana keessatti akka taa'e Cooper(1976:188) ibseera.Haata'umaalee qajeeltoon seera keessatti taa'e kun hojiirra oolmaarratti rakkinna akka qabu dabalee yaadasaa kaa'eera.

Afaan mana murtii Itoophiyaa kan labsiin akka afaan hojiitti murtaa'e Afaan Amaaraa innumti kun hanga dhuma Mootummaa Dargiitti haaluma walfakkaatuun hojiirra oolaa kan tureedha. Achi booda bara Mootummaa ADWUI afaan mana murtii ilaalchisee afaan biyyattii keenyaa hunduu beekamtii walqixa kan qabu ta'ee mootummaaleen naannolee afaan hojii tokko akka qabaatan kan taasisu, afaan kunis afaan hojii mana murtii ta'uu ibsa.Labsii afaaniin fayyadamuu mana murtii bara mootummaa ADWUI kana keessattis fooyyeen garagaraa kaa'ameera.Keewwata 5 heera bara 1987 bahe keessatti dhimma tokkoof afaan garagaraa akka fayyadaman taasisuu,namni tokko afaan beekuun mana

murtiitti fayyadamuu mirga qabaachuu, afaan kamuu gara afaan hojiitti akka hiikamu yookiin waan afaan hojiitiin barreeffame gara afaan tajaajilamaan beekutti akka hiikamuuf mirga qabaachuu, namootni hiikkaafi jijjiirraa afaaniirratti hojjatan beekamtii seerummaa argachuu mirga qabaachuudha. Dabalataanis labsii heeraa kana keessatti namootni tajaajilamaa mana murtii ta'an himataan, himatamaan, shakkamaan yookiin hidhamaan sababa mana murtiitti dhiyaataniif afaan beekaniin akka hubatan mirga turjumaanaa argachuu qabaachuudha.

2.7.2. Afaan Oromoofi Afaan Mana Murtii

Afaan Oromoo afaanota biyya Itoophiyaa keessaa dubbattoota baay'ee kan qabuu dha. Afaan dubbattoota biyya keessaa qofa osoo hintaane biyya alaa Somaaliyaa, Jibuutii, Keeniyaa fi Suudan afaan dubbataman, biyya keessattis naannoo Oromiyaatiin alatti kanneen akka Hararii, Sidaamaa Geedi'oofaa keessatti Afaan Oromoo kan dubbatamu ta'uufi afaanota ganfaa Afrikaatti dubbataman kan dubbattoota baay'ee qaban keessaa Hawusaafi Kiswaahiliitti aanee kan sadarkaa sadaffaatti argamu ta'uusaa Milkeessaan (2015:15-16) Dr. Xilahuun Gamtaa (1993), Mahammad Hasan (2010)

waabeffachuun kaa'eera. Haaluma walfakkaatuun afaanota Afroo-Eeshiyaa addunyaa kanarratti bal'inaan dubbataman keessaa afaan Arabaafi Hawusaatti aanee baay'ina dubbattootaatiin Afaan Oromoo isa sadarkaa sadaffaa akka ta'e Gragg (1982) waabeffachuun ibseera. Akka dhaabbata Odeeffannoo Biyyoolessaa Itoophiyaa bara 2010 ragaa baasetti ammoo Afaanota Itoophiyaa keessatti dubbataman kan baay'ina ummata biyyattii keessaa harka tokkoo sadaffaa (33.8) ol akka afaan dhaloota isaatti Afaan Oromoo kan dubbatan ta'uun ibsameera.

Haata'umalee biyya Itoophiyaa tana keessatti ilaalichi biyyaattii tokkommeessuu jedhuun hanga kufaatii Mootummaa Dargiitti afaanota gita bittaa jalatti galan keessaa Afaan Oromoo isaa tokkoodha. Kana gochuufis sabootaafi sablammoota biyya tanaa ta'an humnaan weeraruun gita bittaa jalatti galchuun aadaa, amantii afaaniifi duudhaa isaanii akka hinguddifanne cunqursaa hamaa irratti geessanii jiru. Labsiiwwan Itoophiyaa kan yeroo garagaraatti bahaa tures dhuguma kana kan mirkaneessuudha.

Fakkeenyaaf,, bara mootummaa Minilik II maqaa biyyatti tokko gochuutiin Afaan Amaaraa biyyattii Itoophiyaatti daangaa Bahaa hanga Dhihaatti akkasumas Kaabaa hanga Kibbaatti Afaan Amaaraa sabaafi sablammii biroorratti akka fe'amu godhameera. Yaada

kana Meyer(2006:120)”During the reign of Minilik II, who expanded the Ethiopian Empire to today’s borders Amharic was given a new status as a symbol of unification for the people in the multilingual Ethiopian society” jechuun ibseera.

Karaa biraatiin mootummaan H/Sillaaseetis Imaammata barnootaa isaa keessatti bu’uura xiyyeeffannoo garaagarummaa aadaa, amantii, duudhaa afaaniifi kkf. dhabamsiisuun labsii afaan tokko, amantii tokko, aadaa tokkoo bara 1933 biyyattiirratti diriirse afaan barnootaafi afaan hojii mootummaa Afaan Amaaraa ta’uu Bahiru Zawudee (2002:132-133) ibseera. Labsiin baruma mootii H/Sillaasee keessa bahe inni biroon labsii lakk. 3 bara 1944 ture. Labsiin kunis lafa fagoo Amaarri hinjirreettis afaan barnootaa Afaan Amaaraa qofa akka ta’uufi afaan sabaafi sablammoota biroo Afaan Oromoo dabalatee barnootnis hojiin mootummaa kamiyyuu akka ittiin hingaggeeffamne ittifameera. Haalli kunniin Sabni Oromoo akka gadi quucaru godheera. Inumaayyuu Afaan Oromoo barnootaafis ta’ee amantii biyyattiifis akka hintajaajille, biras dabree warri Mishinarootalleen osoo hinhafin Afaan Oromootti akka hinfayyadamne godhamaa kan ture ta’uu Donald Donham(1999:153) ibseera.

Duulli saba tokko ijaaruu afaan, amantiifi aadaa tokko qofa dagaagsuu itti fufuun labsiin heera fooyya’aa Impaayera Itoophiyaa bara 1955 keewwata 125 irratti akkas jechuun dhiyaateera.”The official language of the Empire is Amharic”. Haala labsii kanaan Afaan Amaaraa afaan mootummaa kan hojiin bulchiinsaa, barnootaa, sabqunnamtii, afaan mana murtii iddoo biyyaatti hundatti akka ta’u godheera. Yaada kana Paul Baxter (1983:137)”An Oromoo had to speak Amharic or use an interpreter in courts or before an official. Even a case between two Oromos before an Oromo speaking magistrate had to be heard in Amharic” jechuun barreesseera. Kun ammo Afaan Oromoo sadarkaa wayiifillee fayyadamuun akka hindanda’amne keessattuu yeroo mana murtii yookiin waajjira mootummaa dhaqan dirqama Afaan Amaaraa dubbachuun yookiin turjumaanatti fayyadamuu akka qaban agarsiisa. Labsii kana keessatti namootni lama kan afaan dhaloota isaanii Afaan Oromoo ta’ellee yoo wallolan afaan isaaniitiin rakkinicha akka hinibsanne ittisuun dirqamatti Afaan Amaaraa kan isaan hinbeeknetti jijjiiramee akka dhiyaatuuf godhama. Mootummaan Dargii mootummaa gonfoo H/Sillaasee kuffisee bara 1974 taayitaa qabates maqaadhaaf labsii isaa bara 1976 baase keessatti “Sabni kamiyyuu dhimma dhuunfaa isaarratti ofiin of bulchaa. Naannoo ofiitti qabiyyee

siyaasaa, diinagdeefi jireenya hawaasummaa akkasumas afaan ofiitti fayyadamuufi bakka bu'oota ofii filachuuf mirga murteeffachuu qaba," haajedhu malee mootummaa Nafxanyootaa irraa karaa garaagarummaa hinqabneen hakuuccaa aadaa, amantiifi afaanii sabaafi sablammootaa itti fufsiiseera.

Kanas Lionel Bender(1985:276) imaammata afaanii bara Dargii , "A defacto continuation of the old police of Amharization." Imaammanni durii sun akkuma jirutti kan itti fufee ta'uu ibseera. Imaammanni afaanii kun kan Heera mootummaa Dargiitiin tumame labsii bara 1976 keewwata 116 irratti "In the People's Democratic Republic of Ethiopia the working language of the state shall be Amharic" jechuun kaa'eera. Kunis Afaan Amaaraa malee Afaan Oromoo iddoowwan hojii mootummaa kan bulchiinsaa, barnootaa, mana murtiifi biroo keessattillee itti fayyadamuun akka hindandeenye godheera. Gama biraatiin ammo mootummaan Dargii ololli isaa dhugaa akka fakkaatuuf maqaa "Duula doofummaa balleessuu" jedhuun Afaan Oromoo qubee Gi'iziitiin hayyootni Oromoo barreessaa turanis adeemsa keessa harka ofiitti galfachuun Afaan Oromoo akka hindagaagne cunqurseera.

Haata'umalee Afaan Oromoo mootummaa gonfoofi abbaa irreettiin hakuuccaafi labsiiwwan dhoorkaa irratti dabrus hayyoota Oromoofi lammiiwwan biyya alaa tokko tokkoon afaan dubbiiirraa gara afaan barreeffamaatti ceesisuu isaanii tattaaffiiwwan godhaman kan agarsiisan jiru. Barruuwwan Afaan Oromootiin barreeffaman kunniinis kan dhimma amantii, hawaasummaa, falaasamaafi aadaa hawaasa Oromoo ibsan kan keessatti argaman ta'uu Wasanee Bashaafi kaawwan (2000:8-10) ibsaniiru.

2.8. Seeraafi Hojiiwwan Mana Murtii Oromiyaa

Seerri qajeelfamoota, dambiiwwan kanneen heera mootummaatiin murtaa'an keessatti fudhatamanii hawaasaa akkasumas miseensota hawaasichaa bulchuuf, too'achuuf kan fayyaduudha. Seerri kun ammo kan ibsamu karaa dubbii afaaniifi barreeffamaatiin ta'a. Seerri qixaan hojiiirra akka ooluuf ammo sirritti ibsamuufi hiikamuun barbaachisaadha. Kun hunduu kan raawwatamuun karaa Fayyadama afaaniitiin ta'a. Kanarraa ka'uun Maher(1996:89), "Law is about language and it is almost impossible to have law with out language" jechuun hangam hojiiirra oolmaa seeraa keessatti afaan barbaachisaa akka ta'e ibseera. Seerri afaaniin ibsame gara hojiitti kan hiikamu inni ijoon sadarkaa manneen mutiitiin ta'a.

2.8.1. Hojiiwwan Mana Murtii

Manneen murtii dhimmota seeraan daanga'e kennameef qaba. Akka labsii 141/2000 lakk.4 Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa deebanii hundeessuuf bahe jalatti hojiiwwan itti aanu kennameefii jira.

A.Dhimma Hariiroo Hawaasaa

Adeemsa sirna haqaa mirkaneessuu keessatti dhimmootni mana murtiitiin ila alaman heddutu jira. Kanneen keessaa tokko dhimma hariiroo hawaasaati. Akka seera hariiroo hawaasaa biyya keenyaa bara 1952 bahe keessatti taa'een dhimmoota yakkaan wal hinqabannee, faayidaa maallaqaafi diinagdee argachuuf jecha namoota giddutti walitti bu'iinsa uumaman hiikuuf kan tajaajiluudha. Dhimmootni hariiroo hawaasaa kana keessatti ilaalamanis waa'ee namaafi mirgoota isaa, galmee faayidaa ummataa, dhimma sanadoota beekamoo, waa'ee dandeetti namootaa, waa'ee firummaafi dhaala, waa'ee qabeenyaafi qabiyyee waliinii, waa'ee qabeenya hinsochoonee, waa'ee waliigalteeffikkf. kan hammatuudha. (S/H/H 1952)

B.Dhimmoota Yakkaa

Dhimmotni yakkaa seera duratti kanneen dhoowwaa ta'an yookiin akka raawwatamu kan dirqisiisu bakka ta'ee jirutti osoo hinraawwatamin yoo hafe ilallatuudha. Dhimmootni gama kanaan ilaalaman yakkarrati hirmaachuu, tarkaanfii seeraa namoota umriin hingeennerratti fudhatamuu, dhimmoota yakka biyyarrattiifi biyyaan alatti raawwatamanii, yakkoota mirga namootaa sarbuuf raawwatamaniifi dhimmoota kana fakkaatan yakka jalatti ilaallamu. Dhaddachi itti ilaalamus dhaddacha yakkaa ta'ee yeroo namootni seera jedhamee tumame bira dabruun yakka raawwatan hidhaan, yookiin qarshiin yookiin haalota addaatiin barsiisuuf jecha adabbii dabarsuuf tajaajiluudha.

(S/A/Y 1996)

C.Haala Himata Mana Murtii

Manneen murtii sadarkaa olaanaa hanga aanaatti jiru dhimmoota ilaalan kan seera labsii 141/2000 lakk.4 taa'een jalatti daangeffameen raawwatu. Dhimmoota sadarkaa isaaniitiin ilaalan keessaa dhimmi hariiroo hawaasaafi dhimmi yakkaa isaan ijoodha. Dhimmootni kunniin immoo adeemsa itti ilaalaman kan qaban yoo ta'u isaan ijoon garuu haala himataa hundeessuu, ragaalee dhaggeeffachuufi murtii kennuuti. Haalli himata wajjin

walqabatan kan eegalu qaamni miidhame jechuun gara waajjira poolisaa yookiin mana murtii dhufu kamiyyuu dhimma isaa barreeffamaan dhiheessa. Barreeffama himata isaa keessatti maqaa guutuu ,teessoo ,qaama himatuufi manni murtii itti himatu kun dhimmicha ilaaluuf aangoo qabaachuu mirkaneeffachuun isa barbaachisa. Dhimmoota waliigalaa kanneen himata isaa keessatti jiraachuu erga mirkaneeffatee booda mana galmee mana murtiitti geessuun ofisarri seeraa himata dhihaate gama seeraatiin dhimmichi himatame sadarkaa mana murtii sanaatti kan hillaalamne, yookiin immoo, dhimmichi raawwatame kan nama hinhimachiifne ta'uu isaa erga qulqulleessee kan qaama biroof eeramu , kan kufu yookiin kan himata hundeessu jechuun adda baasa. Himata dhihaate erga bifa kanaan adda baasee dhimma hariiroo hawaasaa kan ta'an galmee banuun galmeessee qaamni himatame deebii ittisaa yoo qabaate barreeffamaan dhiheeffachuun akka danda'u xalayaan waaamicha akka dhaqqabu ajaja dabarsa. Abbaan dhimmaa himatame yeroo xalayaan waamicha isa dhaqqabe qaama isa himate, dhimmicha irratti himatame, teessoo fi wkf ragaalee ittisaa wajjin qabachuun guyyaa beellamaa mana murtiitti dhihaata.

Waamichi xalayaa qaama himatame dhaqqabuun abbaan dhimmaa deebii qopheeffate mana murtiitiif dhiheesse walharkaa fuudhiinsi himata galamaa'ee barreeffamaan dhihaatee ni gaggeeffama. Kun immoo, walharkaa fuudhinsa falmii barreeffamaa yoo ta'u, qaamni himatame waan itti himatamerratti yaadaaafi ragaa qaba jedhu tarreessuun kan isarraa eegamuudha.

Walharkaa fuudhiinsi barreeffamaa himata hundaa'ee erga raawwatee qaamotni himataafi himatamaan dhimmicha irratti kan walii hingallee yookiin inni himate himaticha kan hinkaafne taanaan, himataafi himatamaa qorachuuf beellama sadarkaa duraa kennama.

Himata dhihaate irratti manni murtii beellama sadarkaa duraatiin erga ilaaleen booda himaticha mormii sadarkaa duraatiin kuffisuu yookiin itti fufsiisuu danda'a. Dhimmootni mormii sadarkaa duraa irratti himata kuffisan, himatni dursee beellamarra yoo jiraate, sadarkaa mana murtii sanaatti murtii yoo argate, dhoorkaan kan daanga'e, jaarsummaan dhumatee galmaa'ee yoo jiraatee argameedha.

D.Haala Ragaa Mana Murtii

Dhimmootni ragaan walqabatan hedduudha. Kanneen keessaa ragaan mana murtii isa tokko. Mana murtii keessatti dhimmootni himatni itti hundeeffame kan himataafi himatamaa hunduu adeemsa ragaa seeraa ragsiisuutiin murtii argata.

Manni murtii bu'uuruma seeraatiin abbootii dhimma, ragaa namaafi meeshaalee dhaggeeffachuu, qorachuu mirga qaba.Kanarraa ka'uun abbootiin dhimmaa himataan yookiin himatamaan ragaalee qaban akka dhiheeffatan xalayaa waamichaa qopheessuun guyyaa beellamaa dhihaatan ibsuun akka isa dhaqqabu godha. Akkaatuma beellamameen abbaan seeraa jecha kakuu erga raawwachiisanii booda dhimmicha irratti ragaa akka bahan(kennan) godhama.

E.Murtii,Raawwiifi Oliyyannoo

Himanni mana murtiitti dhiyaate galmeen banamuun falmiin gaggeeffamee akka itti fufu ta'e ragaan akka dhagahamu godhama.Ragaaleen gama himataafi himatamaa dhagahamee galmeen erga qulqullaa'ee booda bu'uura seera taa'eetiin murtiin kan itti kennamu ta'a.Qaama murtiin murtaa'eef akka hojiirra oolu kan ta'u ammo karaa raawwiitiin ta'a.Abbaan dhimmaa murtiin itti murtaa'e mana murtii sadarkaa sanaa oliirraa ittisa dhiheeffachuu baannaan raawwii itti kenname raawwachuu diduun seeraan isa gaafachiisa.Haata'umalee murtiin murtaa'e irratti komii kan qabu yoo ta'e oliyyannoo fudhachuudhaan mana murtii sadarkaa olaanaatti dhiheeffachuu mirga qaba.Oliyyannoon fudhatames iyyata isaa barreeffamaan walqabsiisuun qaama olaanaatiif akka dhiyaatu ta'a.Mana murtii Olaanaattis iyyatni dhiyaate erga qulqullaa'ee booda guyyaa beellamaa kennameetti falmii afaanii abbaa dhimmaa wajjiin akka dhagahamu ta'a.Oliyyataan falmii duraarratti dhimmicha gadi fageenyaan yoo ibsuu baate sadarkaa duraatti abbaan seeraa galmee cufuu danda'a.

2.9.Guddinna Afaanii

Guddinni afaanii hawaasa afaan isaatiin tajaajilamu san yoo bifa hammayyoomaan karoorfame bu'aa buusuu eegale mul'achuu danda'a.Karaa dubbiitiin waliigaltee namoota giddutti taasifamu mijeessuu bira dabree bifa barreeffamaatiin guddinna saayinsiifi teeknoolojii faana guddachuun fedhii hawaasaa guutuu qaba.Gama kanaan Afaan Oromoo sirnoota asiin duraa keessatti walqunnamtii afaanii bira dabree

barreeffamaan faayidaa kennaa hinturre. Haata'umalee mootummaa ADWUI Heera Federaalaa bara 1987 keewwata 5.3 gubbatti taa'een Mootummaan Naannolee hunduu Imaammata afaanii mataasaanii akka baafatanii afaan isaanii guddifachuu danda'an murteesseera. Haaluma kanaan Afaan Oromoo carraa kana argachuun guddinna agarsiisuu eegaleera. Afaan Oromoo guddisuurratti gahee kan qaban dhimmamtoota A/O irratti hojjataniifi A/Otiin hojjatan akka ta'e Abbabaa Qannoo(2005:58) 'Wiirtuu' lakk.10 irratti ibseera. Afaan tokko guddachuu kan danda'u ammoo wantootni lama hojiitti yoo hiikaman akka ta'e hayyootni nidubbatu.

1. Afaan murteessuu yookiin gahee murteessuu. (Status planning) Kana jechuun tajaajila afaan tokkoo heeraafi seera biyyattii keessatti keeyyata mirga afaan sana dhimma adda addaatiif fayyadamuu mirkaneessu murtee siyaasaa kennuudha. fakkeenyaaf, afaan barnootaa, afaan hojii, miidiyaalee, mana murtiifi Wkf. keessatti kennu murteessuudha, Afaan Oromoo guddisuuf sadarkaa Mootummaa Naannoo Oromiyaatti tajaajila ykn. gahee afaanichaa murteessuu heddu kennamaniiru. Isaan keessaa muraasni:

- Afaan Oromoo Afaan hojii Mootumm Naannoo Oromiyaa ta'uu-Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Lakk.46/1994:4 fooyya'ee bahee keewwata 5 jalatti" Afaan Oromoo afaan hojii Mootummaa Naannoo Oromiyaati. Kan barreeffamus qubee Afaan Oromootiin ta'a." jedha. Labsii kanarraa ka'uun waajjiraaleen Mootummaa Naannoo Oromiyaa jalatti bulan hunduu, Caffeen Oromiyaa, Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa, Miidiyaaleen Ummataa kan naannoofi federaalaa muraasni Afaan Oromootiin hojjataa jiru.
- Afaan Barnootaa ta'uu. Kanarratti Wiley(1996:130) afaan barnootaa yoo ibsu" Afaan barnootni ittiin kennamu murteessuu, barsiisota afaanichaan barsiisan qopheessuu, meeshaalee barnootaa kan akka sirna barnootaa, silabasii, meeshaalee gargaarsa barnootaa qopheessuufi haala aadaa hawaasichaatiin walsimsiisuun dhiyeessuudha," jedha. Afaan Oromoos erga carraa kana argatee Manneen Barnoota sadarkaa 1ffaafi dhaabbilee leenjii barsiisotaa sadarkaa diplomaatti kan mootummaafi dhuunfaattille afaan barnootaa ta'ee tajaajilaa jira. Akka barnoota afaaniitti ammoo Oolmaa daa'immanii irraa eegalee manneen barnoota sadarkaa 1ffaafi mana barnoota sadarkaa 2ffaa akka gosa barnootaa tokkotti kan kennamu, akkasumas Yuunivarsiitii muraasa keessatti digrii 1ffaafi 2ffaan ittiin kennamaa jira.

- Afaan Mana Murtii Oromiyaa ta'uu. Kufaatii Sirna Mootummaa Dargii booda haaluma Mootummaaleen Naannoo hudeeffamaniin afaan naannoo isaanii murteeffachuu akka qaban seerri biyya keenyaa labsii bara 1987 bahe keewwata 5 jalatti teessiseera. Haaluma kanaan Mootummaan Naannoo Oromiyaa Afaan Oromoo afaan hojii mootummaa naannichaa ta'uu labsii 46/1994 keeyyata 5 jalatti raggaasiseen Manneen murtii Oromiyaa sadarkaa aanaa hanga mana murtii waliigalaatti Afaan Oromootiin hojiiwwan seeraa Labsii 114/2000 lakk.4 Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa deebsanii hundeessuuf bahe kamiyyuu hojjataa jiru.

2. Afaan karoorsuu (Language planning) Afaan biyyatti tokkoo afaan hojii mootummaa ta'ee erga mirkanaa'ee booda haala afaan sun hawaasicha itti tajaajilu mijeessuudha. Afaan guddinna diinagdee, hawaasaafi teeknoolojii faana deemuu akka danda'u dhaabbata guddinna afaanii karoorsu, kan aangoon akkaataa fayyadamaarratti seera baasuu keennameef yookiin akkaadaamii afaanii qabaachuudha. Abbabaa (2005:87)

2.9.1. Haala Umamaafi Fayyadama Jechootaa

Jechi sagaleelee dubbii akkaataa hiika qabaachuu danda'aniin walfaana bu'uun kan ijaaran jecha akka jedhamu Geetachoo Rabbirraa (2007:58) ibseera. Gama birootiin Addunyaan (2011:33) jechi "Dhamjecha yookiin dhamjechootarraa ijaaramee uunkalee hiika tokoofi isaa olqabaniin dhiyaachuu kan danda'uufi of danda'ee kan dhaabbatu, bakka bu'aa muuxxannoo hawaasaati" jechuun hiikeera. Kanarraa ka'uun jechi sagalee yookiin dhamjechootarraa kan uumamuufi hiika qabeessa ta'ee kan waan tokkoof dhaabbatu ta'uu hubanna.

Jechootni afaan tokko keessatti argaman baay'ina kan qaban waan ta'eef qorachuufillee kan rakkisu ta'uurraa kan ka'e hayyootni afaanii garee gareetti addaan qooduun xiinxallu. Qoodinsi garee kunis kan bu'uureffatu gosoota, haala uumamaa, tajaajilaafi qubanna akkasumas hiika isaarratti ta'a.

Jechootni afaan tokko keessa jiran tajaajilaafi uunkaasaa gadi fageenyaan qorachuuf hayyootni afaanii jechoota garee jechootaatti addaan qoodu. Gama kanaan hayyootni jechoota Afaan Oromoo caasaa isaa xiinxallan yeroo garagaraatti garee addaaddaati qoodanii jiru. Mitikkuufi Tashoomaan (1998) garee jechootaa maqaa, ibsamaqaa, xumura, ibsa xumuraafi durduubee jechuun qoodaniiru. Abaraafi kaawwan (1998:162)

jechoota Afaan Oromoo maqaa,maqdaala,addeessa,gochima,dabal gochima,durgaafi waliingaa jechuun bakka saddetitti yoo qoodan Shifarraa Fayyisaa (1999:20) ammo garee jechoota Afaan Oromoo maqaa, addessa,gochima dabal gochimafi durgaa jechuun iddoo shanitti qoodeera.

Ulaagaan qooddii garee jechoota afaanii amala afaanichi tokko qophaatti qaburraa madduu akka qabu Geetahuun (1990:147) kaa'eera.Addunyaan(2011:48) qooddiin garee jechootaa ulaagaa xiinjechaa,xinhimaafi xinhiikaa ta'uu akka qabu eeruun garee jechootaa Afaan Oromoo Maqaa,maqibsa,gochimaafi durduubee jechuun bakka afuritti qoodeera.Haata'umalee kitaabilee seer-lugaa(caas-lugaa),kitaabilee barnoota Afaan Oromoo kutaalee garagaraatti jiru keessatti jechootni Afaan Oromoo bu'uura tajaajila caasaahimaa keessatti qabaniin bakka heddutti qoodameera. Garee maqaa,maqibsiifigochimaa akkasumas gochibsiifi durduubee jechuun bakka shanitti qoodamee barreeffamuun barsiifamaa jira.

2.9.2.Tolfama Jechootaa

Afaan ilmaan namaa ittiin waliigalan amalli isa adda taasisu keessaa tokko jechootaa haaraa fi ibsoota uumataa kan deemuu ta'uusaati. Ijaarsi jechootaa haaraafi ibsootaa kun immoo irra caalatti yeroo dubbataan waliigaltee keessatti yaada haaraa ibsachuu barbaade kan calanqisu yoo ta'u kunis guddinna afaanichaatis tumsa qaba. Yaada kana Yule(1985:45) akkana jechuun ibseera. "One of the unique characteristic of a human language is the potential to create new words and expressions". Dabalatanis Zelealem (2009:67)" A language develops its lexions when there is a compelling need to accommodate new concepts that cannot be expressed by the available vocabulary" jechuun kaa'eera.

Afaan tokko keessatti jechootni haaraan karaalee hedduun ijaaramee argamuu danda'a. Baay'een isaanii dhamjechoota maxxanfachuun, ergifannaan, tisheessuun(diggalaan), suphaaniifi kkf.ta'a.Yaada kana Yule(1985)."Borrowing, compounding blending, clipping, acronym, derivation and coinage are the commonly observed method in the process of lexical development" jechuun ibseera

A.Ergifannaa

Ergifannaan adeemsa walitti dhufeenya hawaasaa afaan garagaraa dubbataan jiddutti jechoota afaan tokkorraa gara birootti dabran akka ta'e Zalaalam (2009:67) akkas

jechuun ibseera.”Borrowing refers to the importation of lexical or grammatical elements from or other language mainly due to language contact situations” Afaan yaadaa fi aadaa dubbataa afaan sanaa ibsuuf ga`umsa qaba. Haata`umalee afaan tokko hawaasa afaanicha dubbatu sanaan alatti bahee aadaa hawaasa biroo ibsuurratti haqinna qabaachuu mala.Haala akkasii keessatti dubbatootni afaan isaanii fayyadamuun yaadafi aadaa akkasumas jechoota yookiin ibsoota afaan isaanii waliqooduu yookiin ergisuu danda`u.

Ergifannaan gosa garagaraa qaba.Kana keessaa tokko ergifanna hiikaati. Kuns jechootnidubbataa gara afaan dhaggeeffataatti yookiin fudhataatti hiikamuufi adeemsa kana keessatti jechootni haaraan kan yaadaa bakka bu`an itti uumaman akka ta`e Zalaalam (2009) ibseera.

B.Tishoo(Diiggala)

Malli biroo kan jechootni haaraan ittin uumamu danda`u ammo tisheesuudha. Tisheessuun jechoota, adda addaa lamaafi isaa ol walitti fiduun jecha haaraa biroo uumuudha.” Hiika jechichaas garee jechoota irraa ijaaramee irraa tilmaamuun yookiin isaaniin alatti xiinxalluun kan kennamu ta’a.”Addunyaa (2010:145-146).

C.Fufachuu

Fufachuun immoo karaa dura yookiin booda jechaatti maxxantoota dabaluun jechootni biroo kan hiikaan yookiin gareen adda ta`e akka uumamu gochuu ti. yaada kana” Derivation is another word formation through addition of affixes to the beginning or end of a word” jechuun Yule(1985:45-46) ibseera.

Jechootni Afaan Oromoo jechoota haadhoo(bu`uuraa)fi jechoota uumamtee jechuun addaan qoodamuu danda’a.Jechootni bu`uuraa jechootni uumamtee ta’an akka uumamaniif yookiin tolfamniif sababa ta’u.Akkaataa kanaan jechootni Afaan Oromoo karaa garagaraatiin akka tolfamanAddunyaa(2011:51),Shifarraa(1999:24) ibsee jira.

Jechootni Afaan Oromoo dhamjechoota fufachuudhaan karaa lamaan argamuu danda’a.Isaanis yaasaafi horteedha.

Yaasaa(umamtee)-Yaasaan dhamjechoota uumamtee fufachuudhaan jechootni haaraan afaanicha keessatti akka uumaman (dabalaman)kan gargaaruudha.Dhamjechootni haala yaasaa kanaaf tajaajilan xiyyeeffannoon isaanii garee jechaa yookiin hiikaa jechootaa jijjiiruurratti ta’a.

Hortee-Jechootni Afaan Oromoo dhamjechoota fufachuudhaan walhoru. Dhamjechootni walhormaata jechootaatiif oolan tajaajila caaslugaatiif kan fayyadan yoo ta'an akka dhamjechoota yaasaa garee jechaa yookiin hiikaa jechaa jijjiiruuf kan hintaaneedha.

D. Suphaa

Suphaan mala jechootni lama yookiin isaa ol qaama isaanii irraa birsagoota muraasa hanbisuun (mummuruun) kanneen hafan walitti makuun ijaaramuudha."A blend is usually formed from the initial part of one word and the final part of a second word."(O'Grady 1996:133).

E. Birdummaa

Birdummaan dhamsagoota jalqabaa jechaa si'a lama irra deddeebisanii barreessuun ijaarama. Garee jechoota Afaan Oromoo karaa kanaanis kan ijaaraman yoo jiraatanillee miqisootni garuu kanneen biroo caalaa nibaay'atu. Yaada kanaa ilaalchise Abarraan (1998:30-31) maqibsiin birdummaan kan ijaaramuufi irra deddeebiin dhamsagootaa kunis heddumina agarsiisuuf kan oolu ta'uu ibseera.

F. Gabaabsanii Barreessuu

Seera barreeffama afaanii keessatti yaadotni barreeffamaan karaa qusannaa qabuun dhiyaatu. Kun ammo bakkaafi yeroo gabaabsuuf nama gargaara. Dabalataanis barreeffamichi ergaan isaa osoo hindabin midhaagina qabaatee argamuu danda'a. Seera gabaabsanii barreessuu kana milkeessuuf tooftaalee gargaaran keessaa tokko kan ta'an gabaajeefi kottonfachiiftuu ta'u. Garaagarummaa isaan gidduu jiru Geetachoon (2007:64) yoo ibsu gabaajeen barreeffama jechoota lmaafi lamaa ol walfaana jiran yookiin walwajiin qaama tokko ta'anii dhaabbatan gabaabsanii barreessuuf oola. Tooftaan inni ittiin barreeffamus qubeewwan jalqaba jechootaa irratti argaman funaananii fudhachuufi qubee guddaan kaa'uun ta'a.

Kottoonfachiistuun ammo tooftaa qubee jechoota tokko keessatti argaman keessaa muraasa fudhachuun yookiin filachuun qubee jalqabaa qofa qubee-guddaa gochuun gabaabsanii barreessuudha

2.9.3.Hiika Jechootaa

Hiikni wanta,ta'ee yookiin yaada tokko kan bakka bu'u waliigaltee hawaasaatiin kan laatamuudha.Bakka wanti,ta'een yookiin yaadni tokko hinjirretti hiiknis kan hinjirre , akkuma wantootni dulloomaa yookiin badaa haaraanis uumamaa deeman hiikni wantootaas faana jijjiiramaa kan deemu , jijjiiramni kunis afaan hawaasaatiin ijaaramaa, ibsamaa, kan deemu ta'uu Addunyaa (2014:105) ibseera.

Hiikni jechaa hiika moggaasaa wanta ,ta'iinsa yookiin yaada tokkoof laatamuufi bakka bu'aa kanaas ta'a.Jechootni afaan tokko keessa jiran hiika adda addaa qabu. Getaachoo(2007:62). Hiikni jechootaa muuxannoo hawaasichi afaan isaa keessatti horate irratti hundaa'ee kan ibsamu ta'uu kaa'eera.

A.Hiika Sirrii(kallattii)

Jechi tokko uumaadhan hiika waan tokkoo bakka bu'ee moggaasa jalqabaa(ganamaa) wantichaaf hawaasni waliigalteen kenneef ta'ee yoo argame hiika kallattii jedhama.

B.Hiika Dubbii

Hiikni dubbii jechootni karaa kallattiin wanticha yookiin yaadicha bakka bu'aniin alatti muuxannoo hawaasichaatiin wanta yookiin yaada biroo ibsuuf ooluudha.Bbarreeffama garaagaraa keessatti hiikni dubbii kun hiika dalgee yookiin alkallattii, dhokataa yookiin hiika bal'ate jedhamuun yoo tajaajilu mul'ata.

C.Hiika Galumsaa(Bakka Galmaa)

Jechi tokko himoota adda addaa keessatti galuudhan hiika heddu qabaachuu danda'a. Kunis hiika galumsa irraa maddee ta'ee jechis hiika wantootaa hedduuf ooluu qabachuu kan danda'u ta'uu isaati.

D.Hiika Galmee Jechootaa-

Hiikni galmee jechootaa hiika kallattii, hiika dhoksaa, hiika jechi tokko tooftaa ya asaan (uumamaan) garee jechootaa garaagaraatti jijjiiramee qabu kan agarsiisuudha.

2.10. Xiinxallaa Barruulee Walfakkii

Fayyadamni afaanii kan namootni karaa waliin dubbiifi barreeffamaan waliigaltee keessatti ergaa dabarfachuuf dhimma itti bahan ilaallata.Fayyadamni afaanii kunis afaan tokko yookiin tokkoo ol keessatti sababoota addaaddaa irraa kan ka'een garaagarummaa qabachuu danda'a.Amalaafi saalli namootaa,gosti hojiifi dhimmi dhiyaate ,akkasumas bakkaafi yeroon fayyadamni afaanii keessatti gaggeeffame jijjiirama fida.Kuni ammo

fayyadama afaanii keessatti ergaa dabarsuun barbaadame san ifa gochuu keessatti iddoo olaanaa qaba.

Yaada kanaan walqabatee qorannoowwan mata duree kanaan hidhata qaban kan asiin dura gaggeeffamanii jiran kan itti aananii dhiyaatan ta’u.

2.10.1.Qorannoowwan Digrii Jalqabaa

-Nigusee 1978 “የጽንፍ አጠቃቀም ድራጃዎ ከተማ”

Qorannoon kun Nigusee bara 1978 Yuunivarsiitii Addis Ababaatti kan gaggeeffame yoo ta’u baay’inni afaan dhalootaa ummata magaalaa Dirree Dawaa keessa jiraatu ibsuurratti kan xiyyeeyyeeffatu yoo ta’u,ummatni magaalaa kanaa afaan dhaloota isaanii hedduu ta’uu,irra caalaa ammo afaan kam akka dubbatan iddattoo 600 ol fudhachuun ibseera.Baay’innaan afaan dhaloota ummata magaalaa Dirree Dawaa Afaan Oromoo,Afaan Sumaaleefi Afaan Amaaraa akka ta’e erga ibsee booda Afaan Amaaraa iddoo hojiitti kan dubbatamu ta’uu argannoo isaarratti lafa kaa’eera.Qorannoowwan kun afaan hawaasaatiin fayyadaman qorachuufi maloota qorannichaarratti walfakkeenya kan qabu yoo ta’u garaagarummaan isaanii ammoo,kaayyoo qorannichaati.Kunis wanti qorannoo kiyaa irraa adda godhu gosoota afaan dhalootaafi isa kamitu irra caalaa ummata magaalaa Dirree Dawaa birratti akka dubbatamu adda baasuuf kan yaalu yoo ta’u qorannoon kiyaa garuu afaanota hawaasaan dubbataman adda baasuu osoo hintaane itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii aanaa Agaarfaa keessatti jiru akkamitti qaamota sirna haqaatiin hojiirra oolaa akka jiru qaaccessanii ibsuu irratti kan xiyyeeffatu ta’a.Kanaaf, gosa afaanii,kaayyoo,iddoo hojiifi bara itti gaggeeffameenis addaaddummaa qabu.

.Iteenesh Taarraqanyi(1977) ” የጽንፍ አጠቃቀም በወንጂ ስኳር ፋብሪካ”

Qorannoon kun Yuunivarsiitii Addis Ababaatti Iteenesh bara 1977 kan gaggeeffame ta’ee kutaan lamaan adda bahee kan taa’eedha.Kutaa duraa keessatti hojjattootni warshaa sukkaara Wanjii gosoota afaan itti fayyadamanii garaagarummaa akka qabuufi waliigaltee isaanii keessattillee afaan makuun akka jiru ibsitee jirti.kutaa itti aanu keessatti ammo sababootni afaan walitti makanii fayyadamuu maalirra akka madduu danda’e walqabsiisuun yaada ishee tarreessitee jirti.Argannoo ishee keessatti Afaan Amaaraa ammo afaan hojii warshichaa ta’uu ibsuun yaada ishee xumurteetti.Wanti qorannoowwan kanneen lamaan walfakkeessu walitti dhufeenya hawaasaa giddutti

taasifamu keessatti afaan walitti makanii fayyadamuun argannoo qorannoo keenyaa keessatti bira gahamuudha. Garaagarummaan ammoo malootni funaansa meeshaalee isheen fayyadamte bargaaaffii, afgaaffiifi daawwannaa yoo ta'u ani ammoo sakatta'a dookmentii itti dabalee ilaaluun kan ishee irraa adda. Akkasumas qorannoon kiyya afaan mana hojii mootummaa keessatti tajaajilu Afaan Oromoo mana murtii keessatti haala namoonni itti fayyadaman irratti kan xiyyeeffatu waan ta'eef kan ishee irraa adda.

Mulunash (1976) “የጽንጽ አጠቃቀም በነገሌ ቦረና” Yuunivarsiitii Addis Ababaatti mataduree gubbatti ibsame kanaan kan qaaccessite yoo ta'u, qorannoon kun waa'ee afheddee bal'inaan erga ibsee booda, Magaalaa Nageellee Booranaa keessatti afaanota hawaasni magaalichaa bal'inaan dubbatu tarreeffamee jira. Kana malees, haala hawaasni magaalattii dubbataniin sadarkaa afaanota kan tarreessiteedha. Wanti qorannoowan kanneen walfakkeessu afaan hawaasaan dubbatamu qoratanii ibsuurratti yoo ta'u kan gargar taasisu ammo kan ishee afaan isa kamtu magaalattii keessatti dubbatama sadarkaan isaanii hoo maal fakkaata jettee adda baasuuf kan qoratteedha. Qorannoon kiyya ammo kallattiin itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii aanaa Agaarfaa keessatti haala qaamotni sirna haqaa itti fayyadaman irratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffame ta'uusaatiin adda.

Tigisti Asaffaa (1982) “የፍርድ ቤቶች ስነ ልሳን አጠቃቀም” Tigisti mata duree kanaan Yuunivarsiitii Addis Ababaatti kan hojjatte ta'ee manneen murtii biyya Itoophiyaa keessa jiran irra caalaa afaan kamiin akka fayyadaman addeessuuf qorannoo gaggeeffameedha. Qorannoo ishee keessatti Afaan Amaaraa afaanota biroorra sadarkaa olaanaan manneen murtii magaalaa Finfinnees dabalatee akka itti fayyadamaa jiran ibsitee jirti. Fayyadamni afaanii kunis afaan idilee irraa karaa adda ta'een akka gaggeeffamuufi afaan of eeggannoon, ajajiniifi kabajaan keessatti baay'atu ta'uu argannoo isheettiin lafa keettee jiti. Qorannoowwan kanneen wanti walfakkeessu afaan manneen murtii keessatti dubbatamu afaan ajajaafi ofeeggannoon itti fayyaman ta'uu bira gahuudha. Maloota bargaaaffiifi afgaaffii fayyadamuudhaanis walfakkaatu . Garaagarummaan isaanii ammo qorannoon ishee afaan dubbii qofarratti kan hundaa'e yoo ta'u kan koo garuu afaan barreeffamaas dabalataan dokmentiirraa qaaccessuun itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii aanaa Agaarfaatti haala kamiin qaamotni sirna

haqaafi namoonni dhimma akka itti bahan irratti kan hundaa'e waan ta'eef kan ishee irraa adda.

Darajjee (1979) “የቋንቋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ ማረጋገጫ ቤት” Mata duree jedhu irratti kan xiyyeeffate yoo ta'u, qorannoon kun fayyadama afaan sirreeffamtoota seeraa irratti kan taasifameedha. Qorannoon kun haala uummama afaanii, uummama jechoota haaraafi kan kana fakkaatan bal'inaan erga ibsee booda, namoonni mana sirreessaa jiran afaan danda'an irratti ibsa bal'aa kennuun qaaccssee jira. Qorannoowwan kanneen wanti walfakkeessu maloota funaansa ragaa akkasumas haala uumama jechootaa ibsuurratidha. Garaagarummaan ammo qorannoon isaa afaan dubbii irratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u kiyya itti fayyadama Afaanii Oromoo mana murtii Aanaa Agaarfaa keessatti haala hojjiirra oolmaa qaamotni seeraafi abbootiin dhimmaa itti fayyadaman irratti kan hundaa'e ta'uusaatiin kan isaa irraa adda. Kan xiinxallames Afaan dubbii afaan barreeffamati.

2.10.2 .Qorannoowwan Eebbaan Boodaa

Ayub(2008)”Language use of Jamican and Rastafarian Community in Shashemene” jedhuun qorannoo gaggeeffame keessatti hawaasni Jaamaayikaafi Raastafariyaan jedhamu kan magaalaa Shaashamanee keessa jiraatan afaan isaan itti fayyadaman afaan hawaasa naannoo waliin madaalchisuun adda baasuurratti xiyyeeffata. Argannoo isaa keessatti hawaasni kun afaanota biyya kanaa akka afaan lammaffaatti kan dubbatan ta'aniyyuu Afaan Amaaraa akka afaan tokkoffaati kan dubbataa jiran ta'uu ibseera. Sababni hawaasni kun Afaan Amaaraa filatee bal'inaan dubbatuuf dhaloonni Jaamaayikaafi Raastafariyaan durii mootii HayilaSillaasee jaalachuurraa kan ka'een seenaa dabre kaasuun ibseera. Qorannoowwan kanneen wanti walfakkeessu afaan hawaasan dubbatamu qorachuu, maloota afgaaffii bargaaffii fayyadamuu yoo ta'u garaagarummaan ammo kan isaa kutaa hawaasaa tokko qofa filachuun warri Jaamaayikaafi Raastafariyaan afaan dubbii fayyadaman adda baasuudha. Qorannoon kiyya ammo afaan hojii mootummaa keessatti ta'ee Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa keessatti akkaataa qaamotni sirna haqaafi abbootiin dhimmaa itti fayyadaman qaaccesuunii ibsuurratti xiyyeeffachuun adda. Maloota inni fayyadamerratti sakattaa'a dokmentii dabaluu fayyadamuu kiyyaanis adda. Dabalataan kaayyoon qorannoo, iddoofi barri qorannoon kun itti gaggeeffames kan isaarraa adda taasisa.

Mulugeetaa Warquu (2013) mata duree “Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Dandii”jedhuun dhiyeesseera. Qorannoo isaa keessatti adeemsa tartiiba hojii mana murtiirratti xiyyeeffachuun baay’innan kan ibseedha.Qorannoowwan kunneen afaan mana murtii qorachuu,haala jechootni itti uumaman xiinxalluun walfakkaatu.Garaagarummaan isaanii ammoo kan isaa afaan dubbii qofarratti xiyyeeffatee kan ilaale yoo ta’u kan kiyya garuu, afaan dubbiiif barreeffamaa fudhatamanii qorannoo keessatti qaacca’anii ibsamuu ,akkasumas Iddoowwan mana murtii keessatti qaamotni haqaafi abbootiin dhimmaa walqunnaman faana bu’uun haala fayyadama afaaniirratti xiyyeeffachuun ibsootaafi jechoota iddoo kanatti dubbataman funaanamuun kan dhiyaateedha.Dabalataanis iddooniifi barri qorannoon kun itti gaggeeffame kan isaatiin adda.

Qorannoowwan asii olitti jiran hundi fayyadamni afaanii afaanota biyyatti keessaa irra caalaan afaan kamiin waliigalteen akka gaggeeffamu hubachuuf kan kaayyeeffateedha. Biyya af-hedde keessatti haala kamiin kutaaleen hawaasaafi manni hojii afaanota jiran kanneen akka keessummeessuu hubachuuf kan gaggeeffamanis jiru.Irracaalaan qorannoowwannis magaalota keessa qofatti kan gaggeeffameedha.Argannoon qorannoowwan kanaas Afaan Amaaraa sadarkaa olaanaan magaalotaafi manneen hojii keessatti tajaajilaa jiraachuu mirkaneessu.

Af-heddeen afaanii Itoophiyaa keessa bakka jirutti maaliif afaan sabootaa hojiirra akka hinoolle ifa gochuu baatanillee namootni manneen hojiitti tajaajilaman afaanota lamaafi isaa ol walitti makuun akka dubbatan ifa godhanii jiru.Qorannoon kiyya ammo fayyadama Afaan Oromoo mana murtii keessatti bifa dubbiiif barreeffamaan dhiyaatu,rakkooleen gama kanaan jiran maalfaa akka ta’an addeessuurratti xiyyeeffate. Dhiibbaa guddinna afaanii irratti qabus ibseera. Dabalataanis iddoofi barri qorannoon kun itti gaggeeffames kanneen irraa adda isa taasisa.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO

Mata-dureekana jalatti saxaxa qorannichaa gosa qorannichaa madda ragaalee qorannichaa mala filannoo iddattoo mala iddattoon ittiin funaanameefi mala odeeffannoon ittiin ibsametu duraa duubaan dhiyaate.

3.1. Saxaxa Qorannoo

Qorannoon kun fayyadamni Afaan Oromoo Mana Murtii aanaa Agaarfaa maal akka fakkaatu qaaccessanii ibsuurratti kan xiyyeeffateedha. Adeemsa sirna haqaa keessatti sadarkaa himata hundeessuu, haala poolisiin ragaalee fuudhuun gama mana murtiitti erga dabarsee booda abbaan seeraa ammoo gaaffiiwwan qorannoo fayyadamuun ragaalee qulqulleessee haala murtii kennu keessatti waliin dubbii taasifamu bu`uura godhachuun walduraa duubaan kan dhiyaateedha.

Kaayyoon qorannichaas haalli fayyadama Afaan Oromoo adeemsa mana murtii aanaa Agaarfaa keessatti jiru maal akka fakkaatu ibsuu yoo ta`u malli qorannoo filatamees mala qorannoo ibsaati. Sababni isaas haala qabatama Afaan Oromoo fayyadamuurratti jiru faana bu`uun odeeffannoo battalaa argachuun kan ibsame ta`uu isaati.

3.2. Gosa Qorannichaa

Qorannoon tokko amala odeeffannoo dhimma itti bahuurratti hundaa`uun addaan qoodamuu danda'a. Bu`uura yaada kanaatiin qorannoo kun gosa qorannoo walmakaati. Sababni isaa qorannoo walmakaan gosa qorannoo akkamtaa fi ammamtaa walunachiisuun dhimmoota hawaasaa ifa baasuurratti humna guddaa kan qabu ta`uusaa Addunyaa( 2011:15) ibseera. Kanarraa ka`uun qorannoo kana keessatti odeeffannoon qaamota adda addaa irraa afaaniin funaaname gara lakkoofsatti deebisuun kanneen deebii banaa ta'an,daawwannaafi sakatta'a dookmentii irraa argaman ammoo qaaceffamee ibsi itti laatamee kan dhiyaateedha.

3.3. Madda Ragaalee/Irraawwatama/ Qorannichaa

Adeemsa qorannoo kana keessatti maddi ragaalee qorannoo qaamota adeemsa sirna haqaa himata hundeessuurraa hanga murtii kennuu keessatti hirmaatan kan hammatuudha. Akkaataa kanaan Aanaa Agaarfaatti poolisota 8, abbaa seeraa 5,abbaa alangaa⁴,kan ittigaafatamtootaa waajjiraalee kanneenii ta'an ammoo ittigaafatamaa waajjira Poolisii nama 1,ittigaafatamaa waajjira haqaa nama 1fi ittigaafatamaa mana murtii nama 1 walitti namoota sadi, akkasumas, abbootii dhimmaa keessaa himattoota²²,

himatamtoota²³fi ragoota³⁰, walumaagalatti namootni 95 qorannoo kana keessatti madda ragaalee tokkoffaa ta'anii hammatamanii jiru. Dabalataanis qajeelfamootni seeraa, gabaasni, xalayootniifi barreeffamootni adda addaa madda ragaalee lammaffaa ta'uun qorannoo kana keessatti hammatamanii jiru. Ibsi odeeffannoo madda ragaalee kanneenii haala gahaa ta'een asii gaditti dhiyaateera.

3.3.1. Odeeffannoo Iddattoowwanii

Odeeffannoowwan madda ragaalee sadarkaa tokkoffaa ta'an kanneen qaamota sirna haqaa, abbootii dhimmaafi ittigaafatamtoota waajjiraalee kan dhuunfaa isaanii ta'e haala armaan gadiitiin walduraaduubaatiin dhiyaateera.

A. Ibsa odeeffannoo Abbaa seeraa, Abbaa alangaafi Poolisii

Ragaaleen qaamota haqaa kanneen I/G waajjiraa hintaane abbaa seeraa, abbaa alangaafi poolisaa ilaallatan qindaa'anii mata duree kana jalatti qaacca'uun dhiyaatanii jiru.

Gabatee-1, Ibsa ragaa abbaa seeraa, abbaa alangaa, poolisaa

T.L.	Ulaagaalee		A/ seeraa	A/ alangaa	Poolisa	Baay'ina
1	Saala	Dhiira	5	3	6	14
		Dubartii	-	1	2	3
		Ida'ama	5	4	8	17
2	Umrii	20-25	1	1	3	5
		26-35	1	1	2	4
		36-50	3	2	3	8
		≥ 50	-	--	-	-
		Ida'ama	5	4	8	17
3	Dandeettii afaanii	A/o qofa	1	1	-	2
		A/A qofa	-	-	-	-
		A/o fi A/A	4	3	8	15
		Ida'ama	5	4	8	17
4	Barnoota	Sartifikeetii	-	-	-	-
		Diplooma	3	2	7	12
		Digrii	2	2	1	5
		Ida'ama	5	4	8	17
5	Gosa barnootaa	Seera	4	4	1	9
		Bulchiinsa	1	-	7	8
		Saay.Haw.	-	-	-	-
		Ida'ama	5	4	8	17
6	Muuxanno o hojii	0-5	-	-	-	-
		6-10	2	2	1	5
		11-15	1	1	1	3
		16-19	1	1	2	4
		20 fi ol	1	-	4	5
		Ida'ama	5	4	8	17

Akka ibsa gabatee 1-irratti mul'ateen hirmaattota jiran keessaa 3 dubartoota yoo ta'an 14 ammoo warra dhiiraati. Kunis haala qabatama aanichaatiin baay'inaan namootni dhiiraa

hojii sirna haqaa mirkaneessuu kanneen akka waajjira poolisaa faa keessatti dubartoota caalaa hojjataa jiran agarsiisa.Kanaaf,odeeffannoon baay'een warroota dhiirraa irraa fudhatameera.

Gama umriitiin ragaaleen hirmaattotaa yoo ilaalamu namootni 5 umrii 20-25,namootni4 ammoo umrii26-35,kanneen hafan namootni8, umrii36-50 keessatti argamu.Akka ragaa hirmaattotaa kanaatti namootni baay'een isaanii umrii bilchinnaa keessa kan jiran ta'urraa kan ka'e odeeffannoo quubsaa qabaatu.

Haala afaan isaan beekaniin namootni 2 Afaan Oromoo qofa beeku.Kanneen hafan namootni 15,Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa kan dubbachuu danda'an ta'uusaati.Kun ammo amala dhimmamtoota mana murtiitti fayyadamanii sirritti waan beekaniif ragaan isaan kennan iddoo olaanaa qaba.

Haala qophaa'insa barnootaatiin yoo ilaalaman namootni 12 sadarkaa Diplomaa irra kan jiran kanneen hafan hunduu Digriidha. Haala ragaa kanaatiin namootni hunduu ragaa qabachuufi nama birootiif ibsuu wanti isaan rakkisu hinjiru..Gama muuxannoo hojiitiin ammoo namootni5 waggaa 6-10 kan tajaajilan,namootni3 ammoo waggaa 11-15,kan waggaa 16-19 tajaajilan namootni4 yoo ta'an kan hafan namootni 5 waggaa 20 ol kan hojjataniidha.Namootni kunneen muuxannoo ga'aa hojii kanarratti kan qaban waan ta;eef odeeffannoon isaan irraa argamu filatamaadha.

Akka waliigalaatti hirmaattotni odeeffannoo kanaaf filataman namootni 17, kunneen gama umriin, muuxannoo hojiifi ga'umsa barnootaatiin fooyya'oodha. Afaan dubbataniin yoo ilaalaman Afaan Oromoo, Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa walfaana dhaggeeffatanii hubachuufi dubbachuu(ibsuu) kan danda'aniidha. Kun ammoo odeeffannoo waa'ee fayyadama afaanii gama isaaniitiin yookiin dhimmamtootaatiin jirurratti kennuuf isaan hinrakkifne.

B.Ibsa Odeeffannoo Abbootii Dhimmaa

Abbootiin dhimmaa kanneen haajaa addaaddaatiif gara mana murtii aanaa Agaarfaa dhufan himattoota,himatamtootaafi ragoota keessaa namootni75 kan ta'an mala carraa tasaatiin odeeffannoo qorannicharratti akka kennan fudhatamaniidha. Odeeffannoon dhuunfaa isaanis haala itti aanuun qaacca'eera

Gabatee-2,Ibsa odeeffannoo dhuunfaa abbootii dhimmaa

T.L.			Himataa	Himatamaa	Ragoota	Baay'ina
		Dhiira	15	15	20	50
		Dubartii	7	8	10	25
	Saala	Ida'ama	22	23	30	75
2	Umrii	<20	-	-	-	-
		20-25	10	7	7	24
		26-35	6	10	13	29
		36-50	6	6	10	22
		≥ 50	-	-	-	-
		Ida'ama	22	23	30	75
3	Dandeettii afaanii	A/o qofa	10	12	14	36
		A/A qofa	--	-	-	-
		A/o fi A/A	12	11	16	39
		Ida'ama	22	23	30	75
4	Haala barnootaa	Kan barate	10	7	14	31
		Kan hin baratin	12	16	16	44
		Ida'ama	22	23	30	75
5	Bakka jijeenyaa	Baadiyyaa	19	19	24	62
		Magaala	3	4	6	13
		Ida'ama	22	23	30	75

Akkaataa gabatee 2..irratti taa'een abbootiin dhimmaa 75 kan tajaajila garagaraatiif gara mana murtii Aanaa Agaarfaatti dhufan waa'ee fayyadama Afaan Oromoo mana murtii Keessatti odeeffannoo akka kennaniif hammatamanii jiru.Namoota 75 keessaa 50dhiira kanneen hafan 25 ammoo dubartoota.Gama umrii isaaniitiin ammo yoo ilaalaman warra dhiiraas ta'ee dubartootni waggaa20 ol keessa jiru.Namootni 24 umrii20-25,namootni29 waggaa 26-35 kanneen hafan namootni 22ammoo waggaa 36-50 keessa jiru. Umriin isaan keessa jiran kun waa hubatanii deebisuuf kan isaan hinrakkifne waan ta'eef odeeffannoo quubsaa ta'ee kennaniiru.

Hirmaattotni 36ta'an Afaan Oromoo qofa beeku.Hirmaattotni hafan namootni 39 ta'an ammoo Afaan Oromoofi Afaan Amaaraa walfaana dubbatu.Kanaaf,hunduu waa'ee fayyadama Afaan Oromoo irratti odeeffannoo gahaa qabaatu.Iddoo jireenyaatiin yoo ilaalaman namootni13 qofti magaalaa yoo ta'an namootni 62 warra baadiyaa jiraataaniidha.Haala facaatii ragaatiin namootni22 himataa,23himatamaafi 30 kan ragoota ta'anii dhufan irraa kan fudhatameedha.

C.Ibsa Odeeffannoo Ittigaafatamtoota Waajjiraalee

Qorannoo kana keessatti ittigaafatamtoota waajjiraalee sadiitu hammatame.Isaanis ittigaafatamaa waajjira Poolisaa,ittigaafatamaa waajjira mana murtiifi ittigafatamaa waajjira haqaati.Ittigaafatamtootni sadan kunniin muuxannoo hojii yeroo dheeraa kan qabaniifi amla hojjichaa kan beekaniidha.Kanaaf,mala akkaayyootiin filatamuun odeeffannoo haala fayyadama afaanii mana murtii aanaa Agaarfaa keessatti jiru maal akka fakkaaturratti akka kennan gochuun qorannoo kana keessatti akka fudhataman ta'eera.Odeeffannoon dhuunfaa isaanii ammoo akka asii gadii kanatti kan qaacca'eedha.

Gabatee 3. Ibsa odeeffannoo Ittigaafatamtoota waajjiraalee

T.L.	Ulaagaalee		I/G /M/M	I/G W/H	I/G Poolisa	Baay'ina
1	Saala	Dhiira	1	1	1	3
		Dubartii	—	—	—	—
		Ida'ama	1	1	1	3
2	umrii	26-35	-	-	-	-
		36-50	1	1	1	3
		≥ 50	-	-	-	-
		Ida'ama	1	1	1	3
3	Dandeettii afaanii	A/o qofa	-	-	-	-
		A/A qofa	-	-	-	-
		A/o fi A/A	1	1	1	3
		Ida'ama	1	1	1	3
4	Barnoota	Sartifikeetii	-	-	-	-
		Diplooma	-	-	1	1
		Digrii	1	1	-	2
		Ida'ama	1	1	1	3
5	Gosa barnootaa	Seera	1	1	-	2
		Bulchiinsa	-	-	1	1
		Saay.Haw.	-	-	-	-
		Ida'ama	1	1	1	1

Ittigaafatamtootni waajiraalee sadanuu saalaan dhiira yoo ta'an umriin isaanii g/g 36-50 gidduu jiru. Gama ga'uumsa barnootaatiin lamaan(2n) digrii jalqabaa kan qaban yoo ta'an ,inni tokko diplomaadha. Gosti barnoota isaanii isaan duraa lamaan barnoota seeraatiin kan eebbifaman yoo ta'an inni tokko barnoota bulchiinsa(HRM) kan qabuudha.

3.4 Mala Filannoo Iddattoo

Adeemsa qorannoo kanaa keessatti qoratichi qorannoo kana fiixaan baasuuf iddattoo mala akkayyoo fi carra tasaatiin filachuun itti fayyadameera. Malli akkaayyoo namoota dhimmicharratti beekumsa qaban qofa adda baasanii odeeffannoo irraa fudhachuuf filachuu yoo ta'u malli carraa tasaa ammo qaama yookiin namoota odeeffannoon irraa funaanamu keessaa hamma barbaannu tasuma fudhachuudha. (Addunyaa(2011)).

Haaluma kanaan namoota waajjira poolisaa, mana murtiifi waajjira haqaa keessa hojjatan ittigaafatamtoota waajjiraalee kanneenii dabalatee kallattiin himata fuudhuu, ragaalee qorachuu, gama seeraatiin walqabsiisanii xiinxalluu hanga murtii dabarsuu keessatti hirmaatan poolisoota, Abbootii seeraafi abbootiin alangaa mala akkayyootiin kan filatamaniidha. Abbootii dhimmaa gara mana murtii aanaa Agaarfaa dhufuun himataa, himatamaafi ragoota ta'anii yeroo garagaraatti dhiyaatan mala carraa tasaatiin fayyadamuun filannoon iddattoo kan gaggeeffameedha. Bu'uuruma kanaan poolisoota 8 kanneen kutaa qorannoo yakkaarratti ramadamanii hojjataa jiran, Abbootii seeraa 5 fi abbootii alangaa 4, akkasumas, abbootii dhimmaa himattoota 22, himatamtoota 23 fi ragoota 30 yeroo garagaraatti ragaaleen irraa fudhataman iddattoo qorannoo kanaa keessatti fudhatamanii jiru. Dabalataanis itti gaafatamtoota waajjiraalee sadii kan ta'an itti gaafatamaa waajjira poolisaa, mana murtiifi waajjira haqaa irraa nama tokko tokko waliigalatti namoota sadi iddattoo qorannoo kanaatiif fudhatamanii jiru. Qajeelfamootni seeraa, xalayootniifi gabaasonni madda odeeffannoo lammaffaa qorannoo kanaa ta'anii hammatamanii jiru. Sababni iddattoowwan kun filatamniif kallattiin mana murtii aanaa Agaarfaa keessatti hojjataa kan jiraniifi abbootiin dhimmaa ammo waajjirichatti haajaa isaanii fixachuuf itti tajaajilamaa jiraachuurraa kan ka'e fayyadama Afaan Oromoo mana murtii kanaa nibeeku jedhee qoratichi kan amanu irraa ka'eeti.

3.5 Meeshaalee Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Meeshaaleen odeeffannoon ittiin funaanamu gosa hedduutu jiru. Qorannoo kana keessatti malleen funaansa odeeffannootiif kan filataman bargaaffii, afaaaffii, daawwannaafi sakatta'iinsa dokmentiiti. Malleen kunneen odeeffannoowwan jechaan yookiin dubbiifi lakkoofsaan ibsaman, barreeffamaan jiran argachuuf kan dandeessisaniidha. Dabalataanis malleen kunniin akka hammataman kan ta'aniif odeeffannoon barbaachisu osoo bira hingahamin akka hinhafne gochuuf kan filatamaniidha.

3.5.1 Sakatta'insa Dokmentiwwanii

Sakatta'insi dokmentiwwanii ragaalee barreeffamaan jiru kamiyyuu kanneen gaaffiiwwan qorannoo waliin hidhata qaban fayyadamuu akka ta'e Bell (1993) ibseera. Qajeelfamoota seeraa, seerota ragga'an, gabaasotaafi xalayoota waajjirri mana murtii abbootii dhimmaatiif yeroo garagarr keessatti barreessan, akkasumas barreeffamoota kutaalee balbalaa mana hojichaarratti maxxanfaman, barreeffama maqaalee kallattii agarsiistuurrà jiran hubachuuf sakatta'insi godhameera. Kanarraa ka'uun haala jechootni itti uumamaniifi haaraan gara Afaan Oromootti dhufuun seeraa keessatti fudhataman hangam barreeffama abbootii seeraa, abbaa alangaafaa ta'an biratti akka calanqisan hubachuuf xiinxallameera.

3.5.2. Bargaaffii

Bargaaffiin mala funaansa ragaalee gaaffiiwwan barreeffamaan qopheessuun hirmaattotni deebii akka kennan taasifamuudha. Malli kun eenyummaa deebii kennitootaa kan hinibsine, yeroo, humnaafi baasii kan qusatu akkasumas maddeen Odeeffannoo baay'ina qaban irraa odeeffannoo argachuuf mala filatamaa ta'uu Dastaa Dassaalany (2013:123-124) ibseera. Haaluma kanaan gaaffiiwwan bargaaffiif oolan qopheessuun duratti odeeffannoo haala itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii Aanaa Agaarfaa maal akka fakkaatu hubachuun gaggeeffameera. Itti aansuun waliin dubbii dhaddachaa ka'umsa godhachuun bargaaffiiwwan kutaalee sadi qaban kan qophaa'e yoo ta'u kutaa duraa keessatti yaada waliigalaa, kutaa lammaffaatti odeeffannoo dhuunfaa dhumarratti ammo gaaffiiwwan haala fayyadama afaanii mana murtii aanaa Agaarfaa hubachuuf gargaaran akka qophaa'an ta'eera. Haaluma kanaan marsaa tokkoffaarratti bargaaffiiwwan cufaa fi banaa ta'an 19 qopheeffachuun jalqabarratti poolisootaa 8, abbootii seeraa 5, abbootii alangaa 4 ta'aniif hiramee akka guutan taasifameera. Akkaataa

kanaan bargaaaffiiwwan 19 hiramani hordoffii qoratichi godheen 17 kan deebi'an ta'eera. Marsaa 2ffaa irratti ammoo namoota himataa, himatamaafi ragoota ta'anii guyyaa garagaraatti gara mana murtii dhufaniif bargaaaffiiwwan 15 ta'an qopheessuun qoratichi gargaarsa dubbisuu, deebii isaanii guutuu gochuun odeeffannoon fudhatameera.

3.5.3. Afgaaffii

Afgaaffiin qoratichi fuullee madden odeeffannootti argamuun meeshaa odeeffannoo fudhachuuf gargaaruudha. Keessattuu rakkoowwan hubannoo nama jala dabruu yaadachiisuun odeeffannoon bifa quubsaa ta'een akka qindaa'uuf mijataadha. Odeeffannoowwan hammamtaa karaa qulqullinna qabuun fudhachuu, maddoota ragaalee keenyallee sirritti hubachuuf mala cimina qabuudha.

Haaluma kanaan akkaataan itti fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii irratti himataa, himatamaafi ragoota yeroo yaada dhiheeffatan, himatan mormatan, gaafataniifi rakkoowwan isaan qunnamuuf ammoo qaamotni seeraa akkamitti fala akka taasisan xiinxalluuf afgaaffiin yaada kana deebisuuf gargaaran 7 qorannoo kanaan akka hammataman ta'eera. Gaaffiiwwan afgaaffii kanaas bifa caaseffameefi hincaaseffamiiniin itti gaafatamtoota waajjira poolisaa, Abbaa alangaafi Mana Murtiif dhiyaateera. Sababiin afgaaffii qaamota seeraa kanneeniif dhihaateef qaamotni kun yeroo dheeraadhaaf hojii seeraarratti turuusaaniifi abbootii dhimmaa kanneen akka himataa, himatamaafi ragaa kennitoota waliin hidhata cimaa qaban jedhee waan amaneef qoratichi afgaaffiin akka isaaniif ta'u godheera. Dabalataanis baay'inni isaanii muraasa ta'uun isaa mala kanaan fayyadamuun filatamaadha.

3.5.4. Daawwannaa

Daawwannaan dhimmoota iddattoon raawwatu hunda yoomessa uumamaa keessatti kan mul'isu waan ta'eef qoratichi odeeffannoo barbaachisu akka qulqulleeffatu taasisa. Karaa birootiin daawwannaan adeemsa namootni dhimma tokkorratti maal akka raawwataa jiran qaamaan biratti argamuun hubatanii odeeffannoo fudhachuu waan ta'eef qorannoo tokkoof murteessaadha. Daawwannaan odeeffannoo battalaa fudhachuuf akkasumas odeeffannoowwan maloota biraatiin fudhachuuf nama rakkisan fudhachuufillee kan ooluudhaadha."Observation provides information when other methods not effective, relatively less complicated, and less time consuming and offers

collection of wide range of information.” Sarantakos (2005:234).Mijaa’insa daawwannaatiif yaadotni karaa caaseffameefi hincaaseffamneen qabxiileen7 akka qophaa’an godhameera. Bu`uuruma kanaan haala fayyadama Afaan Oromoo hubachuuf dhaddacha mana murtii aanaa Agaarfaatti qoratichi ji’a Muddee hanga Waxabajjii 30/2008tti si’a 18 argamuun akkaataa Abbaan seeraa, Abbaan alanggaa gaaffiiwwan garagaraa himataa, himatamaafi ragaa kennaa (ragoota) itti gaafatu daawwatameera. Haala abbootiin dhimmaa kunneenis deebii itti kennaniifi yaada qaban ibsatan ilaalameera. Adeemsa kana keessatti akkaataan dhimma seeraa afaaniin itti ibsamu, haalli afaan walitti makanii fayyadamuufi waliin dubbii godhamu keessatti jechoota afaan biroo ergifachuun maal akka fakkaatu hubachuuf yaalameera.Walumaagalatti qoratichi gaaffilee mirkaneeffannaa ta’an 7 qopheeffachuun ibsoota waliin dubbii keessatti ka’an odeeffannoo argateen qaaccessessee jira.s

3.6. Mala Odeeffannoon Ittiin Ibsame.

Qorannoon kun qaaccessa fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii aanaa Agaarfaa maal akka fakkaatu ibsuuf kan gaggeeffameedha.Odeeffannoon haala fayyadama Afaan Oromoo qaamota seeraa kanneen akka abbootii alangaa, abbootii seerafi poolisoota akkasumas tajaajilamtoota mana murtii ta’an himataa, himatamaafi ragootarraa argaman walduraa duubaan qaacca’eera.Dursa odeeffannoon bifa afgaaffiitiin dhiyaatan kan ibsa dubbii(akkamtaa) ta’an qaaccaffamanii jiru.Kan kanarra hafan gaaffiiwwan afgaaffiifi bargaafii ammamtaa ta’an gosa gosaan walitti qindaa’anii qaacceffamuun lakkoofsatti jijjiiramuun hiikamanii dhiyaatanii jiru.Ragaaleen daawwannaa dhaddachaa mana murtiifi sakatta’a dokmentii irraa argamanis qindaa’anii qaacceeffamuun ibsi ittikennameera.

BOQONNAA AFUR: XIINXALLA RAGAA

Boqonnaa kana jalatti ibsaafi xiinxalla ragaalee fayyadama Afaan Oromoo ilaalchisee karaa bargaaiffii,afgaaffii, daawwannaafi sakattaa dookmentiin funaanamantu dhiyaate.

Itti aansuun haala itti fayyadama Afaan Oromoo mana murtii,akkaataa Afaan Oromoo keessatti afaan biroo walkeessa makanii fayyadamuufi jechootni haaraan itti uumaman akkasumas rakkoolee gama ittifayyadama afaaniitiin mul'atan qaacca'ee walduraaduubaan dhiyaatera.

4.1. Qaacceessa Fayyadama Afaanii Dhimoota Seeraa

Kutaa kana jalatti dhimmotni seeraan walqabatan karaa fayyadama afaaniitiin raawwataman qaacca'uun kan ibsameedha.Akkaataa qaamotni seeraa kunneen seera kabajchiisan yookiin mirga ilmaan namaa seeraan kennameef akka hojiirra oolu gaafataniif itti raawwachiisan adeemsa seeraa keessatti fayyadama afaanii mana murtii wajjin walqabatee mul'ate bu'uura godhachuun kan dhiyaateedha..Haaluma hojii seeraatiin fayyadamni afaanii kan calaqqisu yoo ta'elle baay'een kan jiraatu yeroo murtiin duraa,yeroo murtiifi murtii boodaa walitt dhufeenya qaamota seeraafi abbootii dhimma gidduutti kan adeemsifamu ta'a.Kunis dubbii ibsoota qaamota sirna haqaafi abbootii dhimmaa of keessatti hammateedha.Dabalataanis rakkooleen fayyadama afaanii kan dubbii ijaarsa jechootaatiin waqabatan kanneen hubannoo abbootii dhimmaa miidhaniifi guddinna afaanichaarrattis danqaa ta'an mata durewwan itti aanan keessatti walduraa duubaan dhiyaatanii ibsamanii jiru.

4.1.1. Haala Fayyadama Afaan Hawaasaa, Yeroo Murtiin Duraa Keessatti

Namootni waldanda'uun gamtaadhaan waliin jiraatu.Haat'umalee amalaafi fedhii garagaraa qabaachuu danda'u. Waliin jireenya ilmaan namaa keessatti walitti bu'iinsa yookiin yakka rawwachuun gama seeraatti haalli itti kaleeffaman kan jiru yoo ta'u fayyadamni afaanii illeen kanuma keessatti karaa ibsoota addaaddaatiin calaqqisa.Kanneen keessaa haala gaafannoo abbootii dhimmaafi qaamota seeraa(I/G) karaa bargaaiffiifi afgaaffii funaanamuun argame itti aananii dhiyaataniiru.

4.1.2.Fayyadama Afaanii Waldhabbii Keessatti

Namootni sababa garagarraa irraa ka'uun yeroo waldhaban jidduu isaaniitti miidhaan ga'uu danda'a.Inni tokko isa biraa yoo miidhu inni miidhame qaamota naannoo jiran

yookiin qaamota seeraa irraa deeggarsa gaafata. Dubbiwwan yeroo deeggrsa seeraa gaafatan ibsaman keessaa muraasni:

(1) “...seeratti nu geessaa.”

Namni miidhaan irra gahaa jiru tokko qaama miidhaa irraan gahaa jiru gara seeraatti akka geessaniif namoota maddii jiranitti ibsata. Miidhaan gahaa jirus humna isaa ol ta’uufi deeggarsa namootarraa barbaaduu dubbii “..seeratti nu geessaa.” jechuun akka ibsatu afgaaffii qorataan qaamota seeraa waliin godheen ibsameera.

(2) “...isin ragaa naa ta’a.” yookiin “Isin wabii naa ta’a”

Ibsi afaanii kun yeroo miidhaan isa tokko irra gahaa jiru akka isa gargaaraniifi seerichi cabaa jiraachuu nama isa maddiitti himachuu mul’isa. Dabalataanis miidhaa namarraa gahe tokko gara seeratti deemanii si’a iyyatan ragaan afaanii kan dhagahamu ta’uu durfamee hawaasa keessatti kan beekamu waan ta’eef, isuma kana namoota maddii jiru qabsiifachuuf “...isin ragaa naa ta’aa.” Yookiin “Isin wabii naa ta’aa.” jechuun dubbatu. Ragaan dhimmoota seeraa keessatti iddoo olaanaa qabaachuu irraa ka’anii namoonni ibsa kanatti akka fayyadaman qaamotni seeraa afgaaffii godhameen ibsanii jiru.

(3) “Adaraa Waaqaa, koottu gara seeraa.”

Dubbiin kun rakinni cimaan namaan raawwatamee irra deddeebiin akeekkachiifni kennamee yoo fudhatamuu dhabe dhiyaata. Sababni isaa karaa amantiitiin namni badii raawwate gama Waaqaatiin akka adabamu beekkamaadha. Namni maqaa Waaqaa itti waamanii fudhachuu didee ammoo hawaasa keessatti jibbamaa ta’uu, akkasumas ibsa kanaan abboomamuu baannaan tarkaaniin kan itti aanee dhufu jiraachuu ibsa. Karaa biraatiin ammo Waaqni hundaa ol ta’uufi akkasuma waa’een seeraatiis olaanaafi kabajamamaa ta’uu ibsa kanaan nama badii geessaa jiru hubachiisu.

(4) “Adaraa seeraa hinsocho’in”

Ibsi akka kanaa ajaja cimaa of keessaa qaba. Murtiiwwan seeraa kennamanis ajaja seeraatiin raawwatamu. Kanarraa ka’uun yeroo namni badii dalage tokko balleessa raawwate jalaa miliquuf yaalii godhu dubbatama. Akka ibsa afgaaffii qaamota seeraa irraa argameetti namni balleessaa raawwate too’annaa seeraa jalaa yoomiyyuu dhokachuu akka hindandeenye hubachiisuuf yookiin seera kabajuunis dirqama isarra jiru ta’uu yaadachiisuuf kan ooluudha.

Kanarraa ka'uun fyyadamni afaanii haalota addaaddaa keessatti jijjiiramuun namootni deeggarsa seeraa yoo gaafatan “adaraa seeraa hin socho'in”yookiin “ seera hincabsin” fi kan kana fakkaatanitti fayyadamuun ibsatu.Walumaagalatti namootni karaa fayyadama afaanii garagaraatti dhimma bahuun qaama balleessaa raawwate hubachiisu ,seerris hangam ulfaatina akka qabu karaa fayyadama afaaniitiin too'achuuf akka itti fayyadaman ibsu.

4.1.3 Fayyadama Afaanii Kakuufi Gaaffiiwwan Qorannoo Mana Murtii

Adeemsa murtii kennu keessatti qaamotni seeraafi abbootiin dhimmaa karaa garagaraatiin afaanitti fayyadamuun yaada isaanii ibsatu.Kunis adeemsa hojiiwwan seeraa jiru keessatti mul'ata.

4.1.3.1. Kakachuu

Gochootniifi wantootni yaada ulfaatinaa yookiin laafinaa qaban karaa fayyadama afaaniitiin ibsamu.Dhimmoota seeraafi hawaasaa keessattis wantoota yaadni isaanii xiyyeeffannoo qaban keessaa tokko kakuudha.Kakuun hawaasa keessatti waadaa galuu,gochaa tokko raawwachuu yookiin raawwachuu dhabuu dhugaa isaa qulqulleeffachuuf taasifama.Akka hawaasa Oromootti dhimma cimaa yoo ta'een alatti kakachuun hinbarbaadamu.Keessattuu dubartootaafi daa'imman kakachiisuun baay'ee hinfudhatamu.Kakachuun hamma kana cimina qabaachuu isaarraa kan ka'e Mulugeetaa Warquu(2004:54) Longman waabeffachuun “Nama tokkorratti balaan akka dhaqqabu gaafachuuf yookiin miira aariitiin abaarsi akka irratti fudhatamu gochuuf kan raawwatamuudha.”jechuun kakachuun hangam ulfaatina akka qabu ibseera.Kanarraa ka'uun hojiirra oolmaa seeraa keessatti iddoon kakuudhaaf kenname olaanaadha.Seera yakkaa yookiin hariiroo hawaasaa keessatti ragaan namni tokko nama biroorratti kennu yakkamaa,kan bilisa bahu,umrii guutuu yookiin haala biroon kan adabsiisuu gochuu waan danda'uuf namootni ragaa osoo hinkennin dura seera duratti dhiyaachuun kakatu.Yeroo kakatan namootni kophaa isaaniitti akkaataa aadaa,yookiin amantiitiin Qu'raana yookiin Kitaaba Qulqulluu qabaachuun akka kakatan qajeelfama sirna dhaddachaa Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa lakk.6/2004 baheen ibsameera.Kunis

“Dhugaa malee soba hindubbadhu
Yoo soba dubbadhe
Waaqni dhala naaf hinkennin
Yoo naaf kenne hinguddatin

Yoo naaf guddate naaf hindubbatin
Yoo dubbate naaf hinmul'atin
Dhugaan dubbadha
Dhugaa hinhaalu
Yoo dhugaa haale
Qe'ee koo bofti haadhaalu
Qe'ee koo qe'ee booyyee
Dhalli koo dhala yuyyee haata'u
Dhugaa malee soba hindubbadhu
Yoo soba dubbadhe
Kanan dhale naaf hinguddatin
Yoo guddate hindubbatin
Kanan facaase naaf hinmargin
Kanan nyaadhe naaf hinsifaayin
Dhugaa malee soba hindubbadhu
Yoo soba dubbadhe
Nagaan mana kootti nahingalchin
Yoo na galche nagaan na hinbulchin.”jedha.

(5) “Dhugaa malee soba hindubbadhu

Yoo soba dubbadhe,dhala naa hinkennin, dhala naa hinguddisin,dhala naa hindubbisin...”

jedhee namni kakatu dursee soba yoo dubbate abaarsa itti dhufu sirritti beeka.Sobni karaa amantiifi safuu hawaasa keessa jiruutiin jibbamaafi karaa kamiinuu dhugaan kan hinmadaalamne ta'uu hubannoo qaba.Itti aansuun yoo soba dubbadhe Waaqni dhala naaf hinkennin jechuun dubbata.Hima kanarra wayita ga'u yaada hundaa karaa amantiitiin akka ilaalu,Waaqni soba yoo dubbatan nama miidhuu kan danda'u keessattu ilma,fayyaa,qabeenyaafi qe'eellee balleessuu humna qabaachuu yaadachiisuun akka itti dhagahamu godhama.Kuni ammo sodaa nama keessatti waan uumuuf namoonni yaada dharaa qabatanii gara mana murtii dhufan illeen yaada isaanii akka jijjiiratan yookiin amanan gochuuf kakachiisu.

Haata'umalee namootni hundi kakuu gama seeraatiin taa'e kana qofaan kakatan jechuun hindanda'amu. Namootni kakuu karaa seeraatiin taa'e kanaatiin hinkakannu jedhan akkaataa amantii isaaniitiin akka kakatan godhama.

(6).”Rabbii olaanaa ta’etti amane,dhugaa malee soba hin dubbadhu”jechuun namni musliima ta’e tokko ragaa bahuu danda’a.Maqa Rabbii olaanaatiin jennaan wanti hunduu harka isaa jira,waan ani dubbadhu garattii na beeka,Rabbiin sobaa ree?yaada jedhu qalbeeffachuun dhugatti qajeelee raguun akka qabu hubata.Namni Rabbii olaanaa

jala taa'ee sobe nama addunyaa har'aafi boruuttillee lubbuu ofii miidhe jechuun karaa amantiitiin kan gorfamu yaadachuun dhugaa raga. Sobni murtii seeraa keessatti jiraannaan haqa jallisuun namni dhugaa qabu akka miidhamu gochuu danda'a. Kun ammo kaayyoo sirni haqaa dhaabbateef diiga. Kanaaf, haaluma qajeeltoo seeraatiin abbaan seeraa namoota ragaa seeraatiif gara mana murtii dhufan kakachiisuun akka ragaa bahan taasisuun haqa qulqulleessa.

4.1.3.2. Gaaffiiwwan Qorannoo Seeraa Mana Murtii

Adeemsa hojii seeraa keessatti haqa barbaaduuf ragaaleen ni dhageeffatamu. Ragaaleen dhagahaman hunduu murtii sirrii kennisiisu jechuun hindanda'amu. Kanaafuu, ragaalee dhugaa ta'an argachuuf Abbootiin seeraa yookiin Abbootiin alangaa qorannaa gaggeessu. Qorannoo kun kan ittiin raawwatamu keessaa ijoon gaaffiiwwan seensaa, gaaffiiwwan qaxxaamuraa, gaaffiiwwan irra deebiifi gaaffiiwwan qulqulleeffannati.

4.1.3.2.1. Gaaffiiwwan Seensaa

Dhimmootni yakkaa kutaa qorannoo yakkaa waajjira poolisatti qoratamanii galmaa'uun gara mana murtiiti ergamu. Abbaan seeraa galmee yakkaa abbaan alangaa dhimma isaa qabatee mana murtiitti dhiyaate kanarratti yaada ragaa osoo hinkennisiisin dura nama ragaaf dhufe gaaffiiwwan ragaan duraa gaafata. Gaaffiiwwan ragaan duraa kun ,kan gaaffatamu nama ragaaf gara mana murtii dhufe sun hangam dhimmicha wajjiin hidhata qaba? Duubni isaa himataa yookiin himatamaa waliin hariiroon inni qabu maali? Dhimmichaaf hoo hangam xiyyeeffanno kenne? jedhan of keessaa qabu. Abbaan seeraa gaaffiiwwan ragaan duraa si'a gaafatu gara fuulduraatti namni ragaa kennu kun maal akka dubbatu hubachuuf akka itti tolu yaadannoo qabata. Itti aansee ammo gaaffiiwwan seensa ragaa gaafata. Yeroo baay'ee gaaffiiwwan seensaa saditu dhiyaata.

(7)". Obbo/aadde _____ beektaa?"

Jalqabarratti abbaan seeraa gaaffii kana gaafata. Kunis namni ragaaf dhufe sun nama irratti ragu san wajjiin walbeekumsa qabaachuu hubachuuf ta'a. Walbeekumsa qaachuun yookiin dhabuu irraa kan ka'e ragaa kennuu irraa of qusachuu yookiin dhimmicha akka salphaati ilaala ta'a jedheeti waan tilmaamuuf abbaan seeraa gaaffii kana gaafata.

(8)." Obboo/aadde _____ ati obbo/aaddee ___ wajjiin firummaa qabda?"

Yaadni kun ragaa kennaan nama irratti ragu san wajjiin firummaa yoo qabaate looguu danda'a kan jedhutu keessatti tilmaamama. Kanaaf, himata seeraa keessaatti himataa yookiin himatamaa ta'erratti ragaa kennaan firummaa yoo qabaate loogii hojjachuun haqa hir'isuu danda'a jedhamee waan yaadamuuf firummaa qabaatan taanaan cimsanii qorachuuf abbaan seeraa gaaffii kana kaleessa.

(9). "Obbo/aaddee ____ati obbo/aaddee ____wajjiin waldhabbii(lola) qabda?"

Gaaffiin kun hariiroo ragaa kennaan himataa yookiin himatamaa gidduutti qabu nagaa yookiin waldhabbiin jiraachuu hubachuufi ragaan itti aanee kennamu lola(waldhabbii) irraa karaa bilisa ta'een akka ragu gochuuf yaadameeti. Lola(waldhabbii) qabu yoo ta'e haloo bahuu danda'a jedhamee waan tilmaamamuuf rakkinni akkasii akka hindhufne dursanii ittisuuf gaafatama.

Walumaagalatti gaaffiiwwan ragaan duraa keessatti jiran kunniin abbaan seeraa ragaa kenna kan gaaffatu yoo ta'u wanti ragaa kennaan jedhu yookiin dubbatu dhimmoota hawaasummaa keessatti calaqqisan kanneen akka firummaafi waldhabbii irratti akka hinhundoofne adda baasuuf tilmaameeti. Adeemsi kun daawwannaafi afgaaffii ittigaafatamtoota qaamota haqaa wajjiin godhame irraa hubachuun danda'ameera.

4.1.3.2.2. Gaaffiiwwan Ijoo Qorannoo Seeraa

Gaaffiiwwan ijoon qarannoo seeraa kaayyoon isaa guddaan ragaa kennaan dhimmicha ragu gadifageenyaan akka ibsu gochuuf kan raawwatamuudha. Abbaan alangaa yookiin namni irratti ragamu deebii gaaffii ijoo qarannoo seeraa irraa argamu bu'uureffachuun gaaffiiwwan keessa deebii qopheeffata. Gaaffiiwwan ijoon qarannoo seeraa dhimmoota hariiroo hawaasaa yookiin dhimmoota yakkaa keessatti ni gaggeeffama. Waajjirri poolisaa abbaa alangaa wajjiin ta'uun dhimma yakkaa karaa gaaffiiwwan kanaatiin erga qulqulleessee murtiif gara mana murtii erga. Abbaan seeraa gaaffiiwwan odeeffannoo dhuunfaafi gaaffiiwwan seensaa erga gaaffatee booda dhimmichi kan yakkaa yoo ta'e abbaan alangaa gaaffiiwwan ijoo akka gaaffatu eeyyama. Abbaan alangaa itti fufuun gaaffiiwwan ijoo nama ragaa kennuuf dhufe sanaaf diriirsa.

(10). "Obbo __, erga ragaaf dhuftanii, aaddee __eenyutu rukute? Yoom rukutamte? Eessatti? Maaliin? Maaliif? Mee mana murtiif ifa godhaa?"

Deebii kennaan Abbaa alangaa erga dhaggeeffatee booda gaaffiiwwan ka'aniif hunda tokko tokkoon deebisa. Abbaan alangaa erga ragaaf dhuftanii waan ta'e mana murtiif ifa

godhaa yaada jedhuun kan jalqabuuf ragaa kennan dursee dhimmicha raawwatame ni beeka jedhamee waan amanamuuf. Dabalataanis ragaa kennaan asiin dura waajjira poolisaatti ragaa kan kenne yoo ta'e deebisee kallattiin abbaa seeraatti akka himu gochuuf ta'a. Kun ammo murtii seeraa qixaan kennisiisuuf bifa kanaan afaaniin fayyadamanii haqa qulqullessu.

4.1.3.2.3. Gaaffiiwwan Qaxxaamuraa

Gaaffiiwwan qaxxaamuraa yeroo dhaddachaarratti namni ragaa kennaa jiru sun hangam haqa ibsaa akka jiru hubachuuf dhiyaatuudha. Yaada kanas ,Garner(2009), "The purpose of cross examination is to discredit a witness before the fact finder in any of several ways as by bringing out contradictions and improbabilities in earlier testimony" jechuun ibseera. Namni gaaffiiwwan qaxxaamuraa gaaffatu nama Abbaan alangaa yookiin himataan ragaaf kaleeffate ta'uu danda'a. Kan gaafatus ammo Abbaa alangaa yookiin Abukaatoo himatamaa ta'uu danda'a. Kaayyoon gaaffiiwwan kanaas dhimmicha raawwatame ragaa kennaan hangam dhugaa akka dubbate ifa gochuuf ta'a.

(11.) "Irbaata waliin nyaannee turre, yoo jettu maal wajjiin nyaattan?"

Abbaan alangaa gaaffii kana karaa qaxxaamuraatiin kan gaaffate himatamaan kanaan dura yaada kennee isaaf galmaa'e wajjiin kan ragaa kennaan dubbatu walitti fiduun mirkaneessuuf yaadeeti. Dhugama walbira turanii? fi kan jedhan. Karaa biraatiin ragaa kanaan dhimmicha yookiin yakka raawwatame keessaa harka qabaachuu mala kan jedhuurraa ka'eeti. Sababni isaa himatamaan ,mana ragaa bahaa turuun dhimmicharratti walwajjiin mari'achuun hinoolan jechuu ta'a.

(12) "Erga si bira turee, nibule?"

Ibsa kana keessatti yaanni Abbaan alangaa, himatamaan hanga saa'atii meeqaa mana ragaa kennaa akka ture yeroo yakki(rakkinnichi) raawwatame jedhamee galmaa'e waliin walitti bikkuuf dhiyaate. Karaa biraatiin ragaa kennaan dhimmicha beekuu, namni rakkoo uume mana kiyya turuun anallee na gaafachiisa jedhee ragaa kennaan yaada kennuurraa ofittisaa(ofqusataa) jiraachuu mirkaneeffachuuf akka gaafatame hordoffii daawwanna dhaddachaarraa argameen hubachuun danda'ameera.

4.1.3.2.4. Gaaffiiwwan Irra Deebii

Gaaffiiwwan irra deebii kan dhageeffataan yeroo ragaa kennu dubbate namni irratti ragamu yookiin Abbaan alangaa jaladabre qulqulleeffachuuf dhiyaatuudha. Gaaffiin irra

deebii ragaa kennaan ragaa kennee ture irra deebi'ee akka ibsu gaafatamuun deebi'ee akka sirreeffatuuffillee carraa kan isaa banu ta'a.

(13) "Iddoo keessa' geeshotu' jira jettee turte?"

Gaaffiin kun irra deebi'amee akka ibsamuuf barbaadamee himatamaan dhiyaate. Karaa biraatiin himatamaan ragaan kennan iddoo keessa geeshoon akka jiru akka raguuf jechuuf ta'uu ibsa.

4.1.3.2.5. Gaaffiiwwan Qulqulleeffannaa

Adeemsa kennama seeraa mana murtii keessatti gaaffiiwwan keessa deebii Abbaan seeraa dhimmoota gaaffii qaxxaamuraatiin osoo hinka'in bira dabrame, kan murtii haqaa kennisiisuuf dirqama ta'a jedhee yaade kan gaafatamuudha. Wantoota qorannoo keessatti osoo hinqulqullaa'in bira dabrames gaaffii qulqulleeffannaa keessatti deebii argata.

(14) "___na bira bule jetteetta, maaliif gara mana isaa galuu dhabe?"

Abbaan seeraa gaaffii kana kan gaafateef namni rakkoo uume jedhame mana ragaa kennaa turuun wanti inni baqatu jiraa? yookiin ragaa kennaatu dhoksee jechuuf ta'a .Akka yaada kanarraa hubatamutti adeemsa seeraa keessatti karaa fayyadama afaaniitiin yaadota kallattiin jiru qofa ibsuu osoo hin taane yaada tokkorra dhaabbatanii yaadota alkallattiin jiru ibsuuf ni oola.

4.1.4. Fayyadama Afaanii Yeroo Murtii

Fayyadamni afaanii kun dubbiiwwan qorannoon boodaa yeroo Abbaan seeraa murtii kennu, Abbaan alangaa dhimma yakkaarratti yaada dhiheessuufi abbootni dhimmaa keessattuu namni murtiin irratti dabruuf deemu ibsuudha. Adeemsi seeraa dhaddacharratti gaggeeffamus bu'aan isaa kan ibsamu karaa fayyadama afaaniitiin ta'a.

Murtiin kennamus cimuu yookiin salphachuu mala. Haala badii dhaqqaberraa ka'uun murtiiwwan adda addaa itti kennaman hunduu gadifageenyaan addaan bahee sirritti ibsama. namootni dhimmicha hordofanis adeemsa kanaan akka hubatan taasifama. Walumaagalatti yaadni ragaaleerraa fudhatamee qulqullaa'ee murtiin ittiin kenname hunduu ibsa afaaniitiin raawwatama. Yaada kana Maher(1996), "law is about language and it is almost impossible to have law with out language," jechuun ibseera. Kun

ammo fayyadamni afaanii murtii kennamu keessatti hangam iddoo olaanaa akka qabu agaarsiisa.

4.1.4.1.Fayyadama Afaanii Kabaja Ibsuu Keessatti

Abbootiin dhimmaa dhaddacharratti dubbii isaanii of eeggannoon dubbatu. Dhimmoota ibsuu barbaadan irratti jechoota Abbaa seeraa yookiin Abbaa alangaa naa amansiisa, naa hubachiisa yookiin dhugaa kiyya ifa naa baasa jedhan afaanitti fayyadamuun ibsatu. Kana gochuuf afaan kabaja ibsutti gargaaramuun ta'a. Maddi kabajaa dhimmoota umrii, sadarkaa barnootaa, aangoofi kkf. yoo ta'elless kan mana murtii ulfaatina seeraa kan giddugaleeffate. Kabajni seeraa kun ammo adeemsa keessa kabaja Abbaa seeraa ibsuuffillee yoo oolu mul'ata.

(15) “Kabajamoo mana murtii, innumti kan na rukute argre.”

Ibsa afaanii dhaddacharraa fudhatame kana keessatti dubbataan abbaa seeraatiif kabaja qabu ibsuun gara yaada ofiitti dabruu barbaadeeti. Mana murtii keessatti “kabajamoo mana murtii” jechuun karaa biraatiin “kabajamoo abbaa seeraa” kan jedhuun bakka bu'amee yoo fayyadaman mul'ata. Sababni isaa hojirra oolmaa seeraa keessaatti haqummaa jiru akka eeguuf ittigaafatamumman guddaan kan kennameef abbaa seeraa ta'uufi murtiin dhumaas kan kennu isuma ta'uu ibsuudha. Kanarraa ka'uun abbaan dhimmaa kun kabaja abbaa seeraa jechuuf “Kabajamoo mana murtii,” jedhee erga ibse booda rakkinicha inni ofirra ka'ee akka hinuumneefi of baasuuf jecha rakkoo keessa kan gale ta'uu karaa cinagalaan waan barbaadellee dubbteera. Mana murtii keessatti kabajni abbaan seeraa qabu kan nama birootiin qixa akka hinilaalamne hawaasa keessatti hubannoo jirurraa ka'ee dubbachuusaati.

Dabalataanis mana murtii keessatti abbaan seeraa hanguma seerri kabaja qabu innis kabaja qaba. Karaa kamiinuu wanti abbaan seeraa murteessu, mana murtii sadarkaa sanaatti hinkufu. Murtiin oliyyannoon kan kufu yoo ta'eyyuu nama hifachiisa. Kana ammo hawaasni hubannoo qaba. Kanarraa ka'uun abbootiin dhimmaa abbaa seeraa garaa laaffisanii xiyyeeffannoon akka isaan hubatu gochuuf ibsa kanatti fayyadamu. Waa'een kabaja abbaa seeraa ibsa afaanii qofaan kan daanga'ee miti. Namootni himata isaanii mana murtiitti dhiyeeffatan barreeffama isaanii keessatti “kabajaadhaan iyyadha” yookiin “kabajaadhaan nigaafadha.”...yaadota jedhan dhuma barreeffama isaaniirratti kaa'u. Kanaaf, mana murtii keessatti fayyadamni afaanii jiru kabaja mul'isa.

4.1.4.2. Qeequu/Mormuu

(16) “*Kabajamoo mana murtii, galmeen koo naaf hinlaallamne*”

Namni kun hojii abbaa murtiitti hin quufne. Afaan baafatee seeraan ala dalagaa jirtan jechuuf nirakkate. Haqaa xiinxallitanii hinmurteessine yaada jedhu ibsuu barbaade. Dhugaa dabsitanii jirtu. Kanaafuu, murtii kennamerratti kan hinguufne yookiin murtiin kan isa komachiise ta’uu dubbii kanaan qeeqeera/ ibsateera.

(17) “*Kabajamoo mana murtii, ragaaleen koo irra deebi’amee naaf haa laallamuu.*”

Dubbiin kun ragaa malee murtii kennitan yaada jedhu qaba. Mana murtii keessatti murtii tokko kan kennisiisu ragaa sirnaan xiinxallame akka ta’e hubannoo qaburraa ka’uun mormii kana dhageessise. Abbaan murtii seera dabse yookiin akkuma itti tolutti murteessa jedhuudha.

Walumaagalatti abbootiin dhimmaa yaada itti hinguufne tokko karaa fayyadama afaaniitiin mormatu. Kanaas fuulletti afaaniin akkana, akkasi haata’uu jechuurra, karaa dalgaatiin murtiin isaaniif kenname quubsaa akka hintaane “ galmeen koo naaf haa ilaallamuu,’ ragaan koo irra deebi’amee naa haa dhagahamuu’ yookiin ammoo ‘galmeen koo naaf haa ilaalamu jechuun ibsama.

4.1.4.3. Amansiisuu

(18) “*Kabajamoo abbaa seeraa, mee Rabbiin isinitti haa agarsiisu.*”

Abbaan dhimmaa dubbii kana ibse yeroo abbaan seeraa dhimma isaatiif gurra kennuu dide kan dubbate ture. Haala amma raawwataa jirtaniin yoo ta’e haqxi kiyya isinitti hinmul’atu. Kanaaf, maaloo haqa kiyya naaf ilaalaa. Rabbi dhugaa jaalatuun isin qabe, yookiin amantii qabdaniin haqa koo naa xiinxallaa jedhee amansiifachuuf dubbii isaa ibsateera. Namni kamiyyuu maqaan Rabbi (Waaqaa) yoo itti waamame of yaadachuu akka qabu karaa amantiitiin ibsama. Mana murtiittillee haqa jiru qulqulleessuuf amantiin iddoo olaanaa qabaachuu sirna kakuu faan waan beekamuuf kana ka’uumsa godhachuun kan ibsateedha.

4.1.4.4. Fayyadama Afaanii Adabbii Hir’isuu

Dhimmoota mana murtii keessattii raawwataman haalli fayyadama afaaniitiin itti ibsatan hedduutu jira. Kanneen keessaa haalli adabbiin ittii namaa hir’atu akkaataa itti gaafatamu qaba.

(19) “*Kabajamoo mana murtii, ani abbaa ijoollee jahaa haati irraa duute guddisuudha.*”

Namni kana dubbate murtii irratti darbe amaneera. Garuu, murtiin balleessaa isaa waliin walsimu akka kennamuuf yookiin akka hir’atuuf gaafate. Kanas rakkoo hawaasummaa kanneen akka deeggarsa malee maatii heddu bulchuurraa kan ka’een rakkachuu fi haati warraa jalaa boqachuu ibsuun addabbiin akka irraa salphatuuf gaafate. Afaan ammo amala wantoota keessa namaa yookiin rakkoo hubachiisuu danda’u qaba. Abbootiin seeraa yeroo murtii dabarsan balleessaa gahe yookiin seera cabe qofa ilaalanii osoo hinta’iin haalota akka rakkoo hawaasummaafi kanaan dura adabbii yakkaa irra deddeebiin kan hinqabnefaa xiinxaluun murtii akka dabarsan hawaasa keessa hubannoo jiruudha. Kanarraa ka’uun yeroo hedduu namootni murtii cimaa irratti darbe rakkoo hawaasummaafi kkf. ibsachuun adabbiin akka irraa hir’atu afaanitti fayyadamuun gaafatu.

4.1.4.5. Fayadama Afaanii Dhiifama Gaafachuu

(20.)“*Kabajamoo Abbaa seeraa, ofirraa ittiisuuf jedhee dogoggoore, naa haalaalamu.*”

Dubbataan ibsa kanaa ofirraa ka’ee rakkotti kan seene yookiin yakka kan raawwate osoo hinta’iin miidhaa namni irraan gahaa jiru ofirraa qolachuuf rakkinicha keessa akka seene ibsa. Karaa biraatiin ani rakkoo hinuumne, ta’ullee murtiin erga narratti darbe akka dogoggooraatti naaf ilaalamee akka narraa ka’u yookiin bilisa na baaftan gaafadha jechuudha. Adeemsa mana murtii keessatti nama rakkoo salphaa humna isaa oliitiin himatamee fuullee seeraatti dhiyaate dabree dabree abban seeraa murtii salphisuu yookiin kaasuu aangoo qabaachuu beekumsa jirurra ka’e kan ibsateedha. Afaan ammo amala amansiisuu, rakkoo ibsachuu, dhiifama gaafachuuf tolutti jijjiramuun ibsamuu waan danda’uuf namootni karaa kanaan itti fayyadamu.

4.1.4.6. Galateenfachuu

(21).”*Umriin sin haaturu.*”

Namootni yeroo himatan yookiin himataman erga ragaa ofii dhiheessanii akka isaan yaadanitti akka murtaa’uuf barbaadu. Haata’u malee murtiin kennamu tokko qofa waan ta’eef isa tokko gammachiisee isa biroo ammoo muufachiisuun hinhafu. Haala kanaan murtiin kenname kan yaada isaatti qajeele galata galchuuf’ umriin isin haaturu “jedhee

ibsata. Ibsa kana sagalee olkaasanii mana murtii keessatti dubbachuun baratamaa ta'uu baatullee murtiin booda gara alaatti si'a bahan dubbatu.

4.1.4.7. Komachuu

Murtii seeraa keessatti komiin karaa garagaraatiin ibsama. Komii mul'ate dhageessifachuun ammo adeemsuma seeraa keessatti kan taa'eedha. Haat'umalee akkaataan itti dhiyaatuufi itti keessummeeffamu addaaddummaa qaba.

(22) “Guyyaatu na miidhe”, yookiin “Carraa kiyya.”

Namootni afaanitti fayyadamuun waan keessa isaanitti dhagahame ibsatu. Mana murtii keessatti abbaan seeraa faallaa fedhii isaanii yoo murteessu komii “guyyaatu na miidhe,” yookiin “Carraa kiyya” Ani fira hinqabu” jedhanii ibsatu. Dabalataanis, murtiin kenname malaammaltummaa qaba yaada jedhu ibsuuf itti fayyadamu.

4.1.4.8 Fayyadama Afaanii Dhaddachi Xumuramu Ibsuu

Adeemsa hojii mana murtii keessatti himannaan dhiyaatee ragaan caqafamee erga galmeen qulqullaa'ee booda murtiin nikennama. Murtiin abbaa seeraatiin kenname kun ammo gama raawwiitiin hojiirra akka oolu godhama. Haallii murtiin kennamee xumuramuu, raawwiin hojiirra akka oolu gochuufi komiinis yoo jiraate dhageessifachuu akka danda'an haalli itti ibsamu akka itti aanu kanatti dhiyaateera.

(23.). “Galmeen cufameera. Mana galmeetti haadeebi'u.”

Abbaan seeraa sababoota gara garaa irraa ka'uun galmee cufa. Yoo namni irraa dhabame, murtii yoo argateefi kkf. irraa ka'ee galmee cufuu danda'a.

(24) “Galmeen Cufameera Oliyyannoo Fudhachuun Mirga.” Mana murtii keessatti mirga galmee ilaalu, murtii kennuu aangoo kan qabu abbaa seeraati. Abbaan seeraa galmeewwan seeraa kan hariiroos ta'e kan yakkaa ilaaluun kan itti hojjatamee murtii argate abbaan dhimmaa akka hubatuuf, murtiitti kan hinguufne yoo jiraate ammoo oliyyannoo gaafatee fudhachuu akka danda'u hubachisuuf kan dubbatamuudha ykn. kan ibsamuudha.

(25) “M/S/A/G/B adabbiin himatamtoota kanniin irratti kenname kana hordofee akka raawwachiisu ajajini yaabarreeffamu jedheera.”

Abbaan seeraa murtii kennee galmeen cufamee mana galmeetti haadeebi'u osoo hinjedhin dura dhimmootni hojiirra ooluu qaban jiraannaan” haaraawwatamu” jechuun

ajaja dabarsa. Ibsi olitti taa'e kunis himatamtoota yakka raawwatani ragaan qulqullaa'ee akka hidhaman itti murtaa'e qaamni seeraa murtii kenname hordofee akka hojiirra oolchu yookiin raawwachiisu abbaan seeraa akkas jechuun ajaja yoo dabarsu kan ibsuudha.

4.2. Qaaceessa Ragaalee Bargaaffii Qaamota Seeraa

Gabatee 4. Haalota fayyadama afaanii dhaddachaa gufachiisan

(26). Adeemsa sirna haqaa keessatti rifachuun, sodaachuunfi komachuun abbootiin dhimmaa afaaniin yaada isaanii akka hinibsanne nigodhaa?	Deebistoota Lakk.
Eyyee	10
Lakkii	7
Ida'ama	17

Akkuma gabatee asiin olirratti ibsameen namoonni 10(58.8%) abbootiin dhimmaa yaada isaanii ibsachuuf haalotni kunniin eeyyeen nirakkisu yoo jedhan namoonni 7(41.1%) ta'an ammo akka hinrakkifne ibsaniiru. Sababiin abbootii dhimmaa yaada isaanii ibsachuuf rakkatan :

Dhimmoota seeraarratti muuxannoo gahaa qabaachuu dhabuudha. Haalota akka rifachuu, sodaachuu, aaruu(komachuu)faa itti uumamuu kunniin abbootiin dhimmaa afaanitti fayyadamanii yaada isaanii sirritti akka hinibsanne kan godhu ta'uusaa daawwii godhameenis hubachuun danda'ameera.

Gabatee 5. Jechoota afaan biroo walkeessa makani fayyadamuu

(27). Waliin dubbii abbootii dhimmaa wajjiin gootan keessatti haalli jechoota afaan garagarraatti akka fayyadamtan isin taasisu jiraa? Yoo jiraate maali?	Deebistoota Lakk.
Eyyee	13
Lakkii	4
Ida'ama	17

Haala ibsa gabatee gubbatti mul'teen qaamotni haqaa kan ta'n namootni 13(76.5%) haalli jechoota afaan biroo akka fayyadaman taasisan akka jiran yoo ibsan namoonni 4(23.5%) ta'an ammoo hinjiran jedhan. Manni murtii iddoo namoonni afaan garagaraa dubbachuun

dhimmoota isaanii itti dhiheeffatan ta'uurra kan ka'e,haalli isaan yeroo ragaa bahan yaada isaanii babal'ifachuuf si'a rakkatan,yookiin Afaan Oromootiin ala afaan biroottiin dubbachuuf yaalan nutis yaada isaanii san faana gara afaan birootti dabruun nimul'ata jedhan.Dabalataanis yeroo barataa turreetti yaadotaafi qajeelfamoota hojii afaan biroottiin barreeffamee waan fayyadamaa turreefi ammas akka madda ragaaleetti dhimma itti baahaa jirruuf kana yaadachuurraa jechoota afaan biroo gara Afaan Oromooti keessatti fiduun fayyadamuun nimul'ata jedhu.Haalli qaamotni sirna haqaa afaan tokkoorraa gara tokkotti cee'aa fayyadamuu,yookiin jechoota afaan biroo baay'innaan Afaan Oromoo keessa makani fayyadamuu kun yeroo daawwannaa dhaddachaa qorataan gaggeeffamerrattillee kan jiru ta'uu kan hubatameedha.Haalli kun ammo abbaan dhimmaa yaadicha qaamota sirna haqaatiin ibsamu qixaan akka hinhordofne kan godhaa jiru ta'uusaati.

Gabatee 6. Jechoota ergisaatti fayyadamuu

(28).Jechootni afaan biroorraa ergifachuun sirna haqaa keessatti fayyadamaa jirtan jiraa?Yoo jiraate maaliif?	Deebistoota Lakk.
Eyyee	12
Lakkii	5
Ida'ama	17

Akkaataa gabatee 6.irratti mul'ateen namootni 12(70.5%) ta'an jechoota afaan biroo ergifannaan gara Afaan Oromoo keessatti galchani dhimma itti bahaa akka jiran yoo ibsan namootni5 (29.4%) ta'an ammo akka itti fayyadamaa hinjirre ibsan.Namootni itti fayyadamaa jirra jedhan akka sababaatii kan kaasan kitaabonni seeraa hedduun isaanii Afaan Amaaraafi Afaan Ingiliiziitiin kan barreeffaman ta'uufi isaanis hubannoon qaban kanarraa akka ta'e ibsu.Dabalataanis jechootni tokko tokko guddinnaa teeknoolojii faana kan dhufan hojii mana murtii keessatti tajaajila jiraachuurraa ka'anii jechoota afaan birootti dhimma ba'uu dubbatu.

Gabatee 7. Jechoota dirree hojiitti fayyadamuu

(29).Jechoota mana murtii keessatti jiran kanneen abbootiin dhimmaa hangama hubatuu?	B.hubatu	G/G hubatu	G/aanaan Hubatu	Ida'ama
Giddulixaa	3	6	8	
Jecha amantaa	6	6	5	
Yakka harkaan harkattii	5	5	7	
Adabbii cimaa	5	6	6	
Seera sivilii	4	4	9	
Abukaatoo	4	5	8	
Murtii	6	8	3	
Adabbii Umrii guutuu	7	7	3	
Turtii	3	5	9	
Ragaa seeraa	4	7	6	
Ragaa ittisaa	6	8	3	
Dogoggora seeraa	2	3	12	
Adabbii salphaa	4	9	5	
Yeroo gorsaa	4	5	8	
Gaaffii seensaa	6	5	6	
Gaaffii Qaxxaamuraa	3	5	9	
Gaaffii irra deebii	5	8	4	
Gaaffii qulqulleeffannaa	4	5	8	
Kennaa	7	8	2	
Galmee banuu	3	6	8	
Galmee cufuu	2	7	8	
Raawwii	4	6	7	
Oliyyannoo	8	6	3	
Beenyaa'kaasaa'	3	12	2	
Qorannoo seeraa	1	5	11	
Ida'ama	26.1%	36.3%	37.6%	

Akkaataa gabatee 7. irratti mul'ateen namoonni 37.6% ta'an jechoota dirree hojii mana murtii kanneen karaa gadaanaa ta'een akka hubatan,36.3% kan ta'an karaa gidduugaleessa ta'een fi namoonni 26.1% ta'an ammoo karaa olaanaa ta'een hubanna jedhan.Daawwannaa fi bargaaffii abbootii dhimmaa wajjiin adeemsifameen jechootni mana murtii keessatti tajaajilaa jiran kunneen abbootii dhimmaa rakkisaa kan jiruufi kunis sababa jechootni kunneen iddoo birootti baay'inaan dhimma itti bahuu isaan hinqunnamneef ta'uurraa hubannoo isaanii kan laaffisee ta'uun hubatameera.

Gabatee 8. Haala ga'umsaan afaaniin fayyadamuu

(30). Gahumsa fayyadama Afaan Oromoo abbootii dhimmaa akkamitti madaaltu?	Deebistoota Lakk.
Olaanaa	2
G/G	7
Gadaanaa	8
Ida'ama	17

Gabatee 8. kanarratti mul'a teen namoonni 8(47%) ta'an hubannoon abbootii dhimmaa gadaanaa yoo jedhan, namoonni 7(41%) ta'an giddugaleessa akkasumas namoonni 2(12.7%) olaanaadha jedhaniiru. Dhimmi kun yaada hubannoo jechoota dirree hojii mana murtii hangam qabu? jechuun gaafatameetiin deebiin walfakkaata. Kanaaf, haalli abbootiin dhimmaa yaada ofii itti ibsatan sababoota muuxannoo dhimmoota seeraa irratti qaban laafaa ta'uu, jechoota hojii mana murtii keessatti jiran hubachuuf kan isaan rakkise ta'urraa kan ka'e akkaataa fayyadama afaanii isaanii bira jiru hir'inna kan qabu ta'uun kan hubatameedha.

Gabatee 9 Fayyadama afaaniirratti hubannoo uumuu

(31). Waa'ee seera irratti hubannoon isin abbootii dhimmaatiif gootan jiraa? Nijira yoo jettan ga'aadha? Hinjiru yoo jettan ammo maaliif?	Deebistoota Lakk.
Eeyyee	9
Lakkii	8
Ida'ama	17

Gabatee 9. irratti taa'een namoonni 9(52.9%) ta'an hubannoon abbootii dhimmaatiif akka kennameyoo ibsan namoonni 8(47%) ta'an hubannoon kennameef akka hinjirre ibsan. Haata'umalee hubannoon abbootii dhimmaatiif godhame ga'aa akka hintaane hunduu bifa walfakkaatuun ibsaniiru. Sababnisaa qaamni kutaa gorsaa hawaasaarratti ramadamee hojjatu qaxaramee waan hinjirreef qaawni kun kan jiruudha jedhaniiru. Kanarra ka'uun haalli itti fayyadama afaanii mana murtii abbootii dhimmaa bira jiru rakkisaa ta'uu hubachuun nidanda'ama.

4.3. Qaacceessa Ragaalee Bargaaffii Abbootii Dhimmaa

Gabatee 10. Haala Ga'umsa Fayyadama Afaanii Abbootii dhimmaa

(32). Haalli Afaan Oromootti fayyadamuun qaamota haqaa waliin yaada keessan itti ibsattan maal fakkaata?	Deebistoota Lakk.
Olaanaa	15
Giddu-galeessa	29
Gadaanaa	31
Ida'ama	75

Akka gabatee 10. irratti muul'ateen haalli fayyadama afaanii abbootii dhimmaa mana murtii keessatti jiru yoo ilaalamu namoota 75 keessaa namootni 15 (20%) olaanaa, namootni 29 (38.7%) giddu-galeessaa fi namootni 31 (41.3%) haala gadi aanaa ta'een afaanitti fayyadamuun dhimma isaanii dhiheeffataa jiru. Haala kanaan namootni hedduun dhimma isaanii kan dhiheeffatan karaa fayyadama afaanii giddu-galeessaafi gadi aanaa ta'eedhaani. Kun ammoo dubbatanii qaamoota seeraa amansiisuu irratti miidhaa qaba. Akka ragaa karaa bargaaffii abbootii dhimmaatiif taasiifameetiin sababni guddaan isaan afaaniin yaada isaanii sirriitti akka hinibsanne godhe hubannoo dhabuu dhimmoota seeraati. Seera irratti hubannoo dhabuun yaada isaanii gadi fageenyaan akka hinibsine godha. Jechootni mana murtiitti hojii seeraatiif itti fayyadaman ulfaatina qabaachuufi isaanitti fayyadamanii yaada isaanii ibsachuuf rakkoo itti ta'eera. Kun ammoo daawwannaa dhaddachaa taasiifameenis muul'ateera.

.Gabatee 11. Fayyadama jechoota dirree hojii

(33).Jechoota mana murtii keessatti jiran kanneen hangama hubattuu?	Baay'een Hubadha.	G/galeessaan Hubadha	Hubachuuf Rakkisaadha.
Gidduulixa	12	21	42
Jecha amantaa	22	28	25
Yakka harkaan harkatti	20	25	30
Adabbii cimaa	25	20	30
Seera sivilii	10	20	45
Abukaatoo	15	25	35
Murtii	45	15	15
Adabbii Umrii guutuu	30	35	10
Turtii	20	20	35
Ragaa seeraa	20	30	25
Ragaa ittisaa	40	20	15
Dogoggora seeraa	10	15	50
Adabbii salphaa	20	30	25
Yeroo gorsaa	20	25	30
Gaaffii seensaa	20	32	23
Gaaffii Qaxxaamuraa	8	25	42
Gaaffii irra deebii	28	30	17
Gaaffii qulqulleeffannaa	20	20	35
Kennaa	✓ 25	27	23
Galmee banuu	✓ 45	21	9
Galmee cufuu	17	22	36
Raawwii	13	33	29
Oliyyannoo	22	36	17
Beenyaa'kaasaa'	23	27	25
Qorannoo seeraa	10	19	46
Ida'ama	32.3%	28.8%	38.9%

Abbootiin seeraa,abbootiin alangaafi qaamotni hojii sirna haqaa gaggeessan karaa fayyadama afaaniitiin abbootii dhimmaa keessummeessu.Kanarraa ka'uun qorataan jechoota dirree hojii mana murtii keessatti tajaajilaa jiran25 funaanuun abbootii dhimmaa biratti hangam akka hubatamu bargaaffii abbootii dhimmaatiif taasiseen haala itti aanuun qaaceffameera.Haaluma kanaan namoota 75 gaafataman keessaa 29(38.9) ta'an jechootni kanneen haala gadaanaan kan hubatan,namoonni21(28.8%) giddugaleessaan kanneen hafan namootni25(32.3%) ta'an ammo haala olaanaa ta'een

hubanna jedhaniiru. Nammotni harki caalaan karaa gadaanaafi giddugaleessa ta'een akka hubatan maaliif akka ta'e kan ibsan yoo ta'u kunis hiikni jechootni kunneen gama seeraatiin qaban seeraan kan walqabatuufi iddoo jireenya isaanitti deddeebi'ee itti fayyadamuuf argamni(qunnamni)isaanii baay'ee kan hinmul'anne ta'uurraa kan maddeedha jedhu. Kuni ammo iddoo mana murtii si'a dhufan haaraa itti ta'uun kan isaan rakkise ta'uu afgaaffii ittigaafatamtoota waajjiraalee godhameenis kan hubatame ta'uu hubanna.

.Gabatee 12. Haalota mana murtii fayyadamaa afaaniirratti jiru

(34).Haalonni sirna dhaddachaa irratti mul'atan afaanitti fayyadamuun yaada keessan akka ibsattaniif mijataadhaa? Maaliif?	Deebistoota Lakk.
Eeyyee	36
Lakki	39
Ida'ama	75

Abbootii dhimmaa (himattoota, himatamtootaafi ragoota) deebii kennan keessaa 36(48%) eeyyeen yoojedhan namoonni 39(52%) ta'an ammo lakki jedhaniiru. Wantootni dhaddacharratti akka isaan rakkise ibsan muuxannoofi hubannoo seeraa dhabuudha. Kanarraa kan ka'e sodaachuun, rifachuun yookiin komii qabaachuun afaanitti fayyamanii sirritti akka yaada ofii hinibsanne kan isaan godhaa jiru ta'uu ibsaniiru.

Haalotni mana murtii keessa jiran kan adeemsa seeraatiin guutameedha. Haala akkasii kun ammo abbootiin dhimmaa iddoon itti argatan baay'ee hinmul'atu. kanarraa ka'uun abbootiin dhimma yeroo mana murtiitti haajaa isaanii fixatuuf dhufan wantootni itti aanan kun jraachuufi maal akka isaanirratti uume deebii isaan irraa argameen taa'eera.

4.4. Qaaccessa Ragaalee Daawwannaa

Qabxiilee daawwannaa dhaddachaatiif qophaa'an irratti hundaa'uun itti fayyadama Afaan Oromoo keessatti yeroo waliindubbiin qaamota sirna haqaa ofii waliin yookiin abbootii dhimmaa wajjiin gaggeessaniin kan mul'atan makamni afaan biroo funaanamanii haala armaan gadii kanaan dhiyaatanii jiru.

4.4.1. Afaan Walkeessa Makuun Fayyadamuu

Namootni afaan garagaraa walkeessa makuun yoo dubbtan mul'atu. Keessattuu namootni af-lamee ta'an carraa afaan walkeessa makuutiin warra af-tokkee ta'an caalaa saaxilamoodha. Haalli afaan walitti makuu sadarkaa sirna afaanii garagaraa keessatti calaqqisa. Waa'ee afaan makanii fayyadamuu ilaalchisee Zalaalam (1998:198) Gumperz fi Bokamba waabeeffachuun akka itti aanutti ibseera.

Code mixing and code switching can be treated as intra-sentential and inter-sentential switching respectively. Code mixing (intra –sentential switching) refers to imbedding of various linguistic elements such as affixes words, phrases and clauses which in the same sentence where as code switching (inter-sentential switching) refers to mixing of words, phrases and sentences across sentence boundaries in the same speech event.

Afaan garagaraa walkeessa makanii dubbachuun sadarkaa dhamjechaa,jechaafi ciroowwaniittillee kan jiran ta'uu hubanna.

Kanarraa ka'uun haalli afaan mana murtii qaamoota haqaa biratti jiru daawwannaa dhaaddachaa irraa argame waa'ee afaan walitti makuu haala itti aanuun qaacca'eera.

(35). “Ragaa kee *orijinaala* hindiheeffanne”

ibsa kana keessatti abbaan dhimmaa ragaa dhiheeffadhu jedhamee kan dhiheesse keessaa abbaan seeraa yeroo galmee sakatta'e dhadacharatti waa'ee ragaa ibsu kan fayyadameedha. Akka yaada abbaa seeraa kanaatti orijinaala yoo jedhu ragaa jalqabaa Ykn. dursaa jalteessuu kan hintaane jechuu isaati. Mana murtiitti murtii haqa qabeessa kan kennisiisu ragaa jalteessuu osoo hinta'iin isa kan jalqabaati jechuudhaaf yaadamee kan dubbatameedha.

(36).”*Sanadni isaan dhiheeffatan foorjiddii waan ta'eef kufaa akka nuuf ta'u kabajamoo mana murtii ni gaafanna.*”

Abbaan alangaa himata yakkaa tokkorratti akkaataa ragaan itti dhiyaate erga abbaa dhimmaa dhaggeeffatee booda yaada kana kenneera. Yaadni kun ragaa dhiheeffatan keessatti ragaan sobaa jira, ragaan sirrii hintaane jechuuf kan dubbatameedha. Mana murtii keessatti ragaan sobaa haqa waan jallisuuf kufaadha.

(37). ”Keeziin inni ittiin himatame cimaadha.”

Duras yakka garagaraa raawwatee adabameera. Ammas dhimmi himatameen ulfaataadha. Kanaaf, kabajamoon mana murtii, murtiin akka itti cimu nigaafanna. Abbaan alangaa nama yakka irra deddeebiin raawwatee ammas mana murtiitti dhiyaate yeroo murtii kenname irratti yaada akka kennu gaafame kan ibsameedha. Akka seera mana murtii adaba yakkaatti namni yakka irra deddeebiin hojjateefi dhimmi raawwatames hammaataa ta’ee yoo argame adabbiin kan irraa salphatu ykn. kan irraa hir’atu osoo hinta’in kan itti cimu ta’uu barsiisuuf kan ibsameedha.

(38) “Qaxaroon’ keessan ji’a itti aanu gaafa 19ti.”

Abbaan seeraa galmeen gara fuula duraatti akka ilaalamu erga murteessee booda abbaa dhimmaatiin guyyaan beellamaa keessan fuuldura jechuudhaaf kan dubbateedha. Mana murtii keessatti beellamni iddoo olaanaa waan qabuuf abbootiin dhimmaa guyyaa kana kabajuun dirqama isaanitti ta’a.

(39) “Haallisaa siriyeesiidha,’ galmee isaanii gadi qabnee ilaalla jenneeti.”

Yaadni kun abbaan seeraa mirga wabii abbaa dhimmaa kabachiisuuf ajajaa poolisii tokko yoo gaafatan poolisichi maaliif galmee akka tursiise ibsuuf kan dubbateedha. Akka yaada poolisichaatti dubbicha iccitii gochuuf akkasumas, kan abbaan dhimmaa ittiin himate cimaa ta’urraa kan ka’e galmee qoratanii akka hinxumuriin ibsuuf kan dubbateedha.

Akka ragaa daawwannaa dadhachaa irraa argameen qaamootni haqaa hojiiwwan adeemsa seeraa keessatti si’a abbootii dhimmaatiin walqunnaman afaan garagaraa walitti makanii kan fayyadaman ta’uun hubatameera. Haalli kun ammoo abbootii dhimmaa tajaajila argachuuf gara mana murtii dhufan waliigaltee keesstti kan rakkise ta’uu bargaaffii isaaniif dhiyaateen ibsanii jiru.

4.5. Qaacceessa Ragaalee Sakatta’a Dokmentii

Sakatta’iinsa dokmentoota kanneen qajeelfamoota seeraa, galmeeewwan mana murtii, xalayoota waajjirichi abbootii dhimmaatiif barreesseefi gabaasa kurmaana 4ffaa bara 2008 fuula 44 qaburratti godhameen haala jechootni mana murtii kana keessatti itti uumaman xiinxalluun qaacceffamanii asii gaditti dhiyaatanii jiru.

4.5.1. Haala Uumama Jechootaa Mana Murtii Keessatti

Afaan aadaafi eenyummaa hawaasa isaan tajaajilamu kan ibsu ta'ee amala jechoota haaraa uumuu danda'u qaba. Akkaataa jechootni haaraan afaan tokko keessatti itti uumaman ilaalchisee Zalaalam(2009:67) "language develops its lexicon when there is a compelling need to accomodate new concepts that can not be expressed by the available vocabulary" jedha. Uumama jechoota keessatti dhamjechoota fufachuun , ergifannaan, tisheessuun, suphaan, gabaajeenfi kkf. kanneen jiraniidha.

Akkataa kanaan mana murtii aanaa Agaarfatti qajeelfama seeraa, danbiiwwan, gabaasota akkasumas xalayoota himannaa hundeeffaman kanneen murtii argatan , raawwiifi oliyyannoo qaama olaanaatiif barreeffame garagaraa sakatta'uun fayyadama afaanii keessatti jechootni haalli itti uumamaniifi hojiirra oolaa jiran ilaalamaniiru

4.5.1.1. Dhamjechoota Fufachuun

Jechootni dhamjechoota hortee yookiin uumamtee fufachuun ijaaramu. Mana murtii Aanaa Agaarfaa keessatti jecha hundeen isaa "Him-" jedhu dhamjechoota itti dabaluun jijjiirani akkamitti dubbii afaaniifi barreeffamaatti akka itti fayyadaman ibsuuf kan dhiyaateedha. Jechi kun xalayaa mana murtii kan yeroo garagaraa waamicha abbootii dhimmaatiif barreeffameefi galmee himannaan hundaa'ee murtiin itti kennamerraa kan fudhatameedha. Jechootni haala garagaraatiin uumamanii tajaajila kennaa jiran heddu yoo ta'anillee kanneen armaan gadii fakkeenyaaf fudhatameera. Rakkooleen barreeffama keessatti mul'atanis walfaana xiinxallameera.

(40). *Him-*

Gosa dhamjechoaa

1. Him-e _____ -e haala raawwii(henna) ____ dhamjecha hortee
2. Him-at-a _____ -at- gochimeessituu, ____ uumamtee
_____ -a maqlaalee(aantima mul'iftuu) _____ hortee
3. Himannaa
4. Him-at-ni(himanni) _____ -ni (matima) waa'ee dhimmicha himatamu ____
5. Him-at-aa _____ -aa saala dhiiraa mul'iftuu _____ hortee
6. Him-at-aa-n _____ -n nama himannaa dhiheesse.(matima)--hortee
7. Him-at-tuu _____ -tuu saala dubartii agarsiiftuu _____ hortee
8. Him-at-tuu-n _____ -n
9. Him-at-toota _____ -toota danummaa _____ hortee

- 10.Him-at-am-aa_____ -am- gochimeessituu taasifamaa ta'uu agarsiisu__ uumamtee
- 11.Him-at-am-aa-n
- 12.Him-at-am-tuu
- 13.Him-at-am-tuu-n
- 14.Him-at-am-toota
- 15.Him-at-am-toot-ni(himatamtoonni)
- 16.Him-at-uu_____ -uu gocha himachuu raawwachuu
- 17.Him-at-am-uu_____
- 18.Him-at-aa-f_____ -f waan himataaf ta'u(raawwatamu) aantima alkallattii
- 19.Him-at-am-aa-f_____
- 20.Him-at-siis-aa(himachiisaa)____ -siis-gochimeessituu taasisaa mul'iftu____ uumamtee
- 21.Ni-him-at-siis-a nihimachiisa ni-dhamjecha eeyyentaa_____ uumamtee

- a

22.Hin-him-at-siis-u(hinhimachiisu) hin-dhamjecha hi'eentaa__ uumamtee

-u, hi'eenta amala kan qabdu/gochima mul'iftuu

Jecha hundeen isaa”Him-“jedhu kana waa'ee hamata himatamuu ,nama himatuufi himatamuu jechuma kana jijjiiruun itti fayyadamu.Xiyyeeffannoon isaan ibsuuf yaalan sadan kana ta'ullee dabalataan nama himatu yookiin himatamu baay'inna isaanii waliin, saala dhiira yookiin dubartii,dhimmoota himataaf yookiin himatamaaf oolufi kkf. agarsiisuuf dhamjechoota itti fufsiisuun kan itti fayyadamaa jiran ta'uu mul'ateera.Haata'umalee jechootni kunniin yeroo waajjirichaan barreeffamanii hojiirra oolan dabree dabree rakkoo kan qaban ta'uun argameera.(Dabalee 'E'fi 'F')

.Jecha dhiyaate Sagalee hir'ate yookiin dabalame

1.Himattuun/ta-/	-an	
2.Himatamaa/ttu/	-u	+ t
3.Him-tamaa/ttuu/	-a	+t
4.Himatamaa-/ttu-/tootni/	-n,-un	+t

Jechootni kunneen dogoggora qubeessuu of keessa qabu.Innis kan dhamsagaa yookiin dhamjechoo yoo ta'uu kunis jechoota hiika hir'isuu yookiin dhabsiisuu danda'a.

41. Jechoota hima keessatti

Himootni kunniin galmee murtiin itti kennamerraa kanfudhatameedha.(DabaleeGfiH)

1.Ol'iyy-nnoon mirgaa /-a,+a/

2.Ba-siif- kis-araa bita- fi mirga- ufii ha-danda'a-n. /-a,-i,-a,-a,-a,ta-/

3.Galmee **qorannee** murtoo armaan gadii **ken-ameera.** /-n/

4.Ga-faa guyyaa....shanachaa o-leen ga-'eellii akkka di-gamuu murt-s-eera.

/-a,+a,+a,-o,+a,+i,+k,-i,+u,-ee,-s/

5.Ga-faa isii fu-dhuu lafa qonnaa mi-ddee lama ja-rsoota dura- niki-yaan kenne.

/-a,-u,-i,-a,+o,--/

6.Lafa qonnaa kana ufiis qottee yagutoos ken-itee akka ittiifay-adamtuu himattuuf akka ta'u murte-s-eera./-n,-y,+u,-e,-s/

Himootni kunniin haala ergaatiin afaan dubbii mana murtii deeggaru.Yeroo heddu manni murtii bifa ajajaatiin murtii hojiirra oolcha.Garuu himootni lakk.1-6 gubbatti mul'atan kunniin dogoggora qubeessuufi walsimannaa qabu.Akkasumas garaagarummaa sagaleefi jechoota loogaa kan akka ufiis,miiddee,yagutoo,gaa'elaafi 'nikaaya' jedhaman qabu.

Fakkeenyaaf,himni,lakk.3...'qorannee__kennineerra'yookiin...'qoratamerratti__kenna meera.' jechuun rakkoon walsimannaa himichaa yoo sirraa'uu baate hiikarratti hanqinna kan qabu ta'uu hubachuun nidanda'ama.Walumaagalatti rakkoowwan dogoggora qubeessuu,walsimannaafi loogaa kunniin ergaa himootaan dabarfamuu barbaadame miidhu akka danda'u hubatameera.Rakkinicha agarsiisuuf sagalee hir'ate(-),kan dabalame ammoo(+) gochuun taa'eera.

4.5.1.2..Ergifannaa

Afaan amala hawaasummaa qaba. Hawaasni waliin jireenya isaa keessatti wantoota walirraa ergifachuun fayyadama. Afaan fayyadamuu keessatti ergifannaan jechootaa afaan biroo irraa dhufan tajaajila yoo kennan mul'atu. Waa'ee ergifannaa ilaalchisee Zalaalam (2009:78-79),” Borrowing refers to the importation of lexical or grammatical elements from another language mainly due to language contact situation,” jechuun ibseera.Ergifannaan kallattiin yookiin hiikaan argamuu danda'a.

Ergifannaa kallattiin - Ergifannaan kallattiin gaggeeffamu jechoota afaan biroo keessatti argaman sirna birsaga afaan ittifudhatamee eeguun akkuma jirutti jechichaa fudhachuundha.

Afaan irraa fudhatame

(42).Ergifannaa akkuma jirutti afaan alaarraa fudhatame.

Nikaaya-----Afaan Arabaa

Nafaqaa-----Afaan Arabaa

Pirezdentii(President)---Afaan Laatiinii

Biiroo (bureau)-----Afaan Faransaay

Chaartarii(character) -----Afaan Giriikii

Deeskii(desk)-----Afaan Laatiinii

Koonfiransii(conference)-----

Ergifannaa hiikaan- Ergifannaan gosa kanaa ammoo ergaa jechoota yookiin gaaleewwan afaan biroo keessa jiru garaa afaan itti fudhatamuutti fidanii fayyadamuudha.

Zalaalam(2009:80)”loan translation is the special type of borrowing where individual words in the donor language are translated separately in to the recipient language and new words are formed carrying relatively new concepts.”

(43).Ergifannaa hiika ergaa(dhaamsaatiin)fudhatame

Cross examination_____Gaaffii qaxxaamuraa

Crime investigation_____Qorannoo yakkaa

Examination in –chief_____Gaaffii ijoo qorannoo

4.5.1.3.Tishoo(Diiggala)

Jechootni tishoo ta’an jechoota lama yookiin lama ol ta’an irraa ijaaramu.Kan ilaalchisuun Yule(1985)”Compounding is a process of joining two separate words to produce a single word “ jechuun ibseera. Jechoota tishoo keessatti jechoota Afaan Oromoo ta’an qofarraa kan ijaaraman, akkaataa ergifannaan afaan biroorraa itti dhufee fi jechootni Afaan Oromoo afaan birootiin walmakanii hojjiirra oolaa kan jiran ta’uudha.

(44). Jechoota Afaan Oromoo

Abbaa alangaa

Abbaa seeraa

Mana murtii

Mana galmee

(45)0. Jechoota afaan biroo

Biiroo Pirezdentii

Viidiyoo koonfaransii

Hard copy fi Soft Copy

(46). Jechoota afaan walmakaa

Chaartarii lammiiwwanii-----A.Ingiliizii/Afaan Oromoo

Deeskii odeeffannoo-----A.Ingiliizii/Afaan Oromoo

Meeshaalee riifoormii-----AfaanOromoo/A.Ingiliizii

Shanacha sivilii-----Afaan Oromoo/A.Ingiliizii

Seera tiraafiikii-----Afaan Oromoo/Afaan Ingiliizii

4.5.1.4.Suphaa

Suphaan jechoota lamaa yookiin lamaa ol ta'an qaama isaaniirraa birsagoota jalqabaa yookiin dhumaa hanbisuun(muruun) walitti makuun kan ijaaramuudha.

(47).Jechoota suphaan uumaman

Office + seera_____Ofisara

Oofisaroota(danummaa)

Jechootni gubbatti ibsaman guddinnaafi qaroomina saayinsiifi teeknoolojii faana gara afaan Oromootti dhufuun mana murtii keessatti kan tajaajilaa jiraniidha.Jechootuma kanaaf ammo Biiron Aadaafi Turiizimii Oromiyaa maxxansaa 'Wiirtuu' yeroo garagaraa dhiyeesserratti moggaasa kennee jira.Haata'umalee manni murtii aanaa Agaarfaa moggaasa jechootaa kanatti akka fayyadamaa hinjirre sakatta'a dokmentii taasifamerra hubatameera.

4.5.1.5.Sirna Gabaabsanii Barreessuu

Yaadni ilmaan namaa karaa dubbii fi barreeffamaatiin dhiyaata.Adeemsa barreeffamaa keessatti yaadni karaa gabaabaa ta'een gabaajeen yookiin kottonffachiisuun barreeffama.Gabaajeen jechaa yookiin jechaa olitti yaadotni jiran karaa gabaabbatanii ittii barreeffamaniidha.

Maqaan yookiin yaadni karaa gabaabbateen barreeffame kan mana murtiitti mul'ate isa itti aanu kana.

(51)Gabaajeewwan barreeffamoota mana murtii keessa jiran

Mana Murtii Aanaa Agaarfaa____M/M/A/A/,(kan baratame)

____ M/Mu/A/Ag/

____ Mana murtii A/Ag

____ M/M/A/Agaarfaa

Lakkoofsa Galmee_____lakk.Galmee(kan baratame)

_____,Lakkk Gal.

_____Lakk.Galme
 Sagantaa Fooyya'iinsa Sirna Haqaa-_____S/F/S/H
 Bakka Jirranitti_____B/J(kan baratame),
 _____ b/j
 Mana Galmee_____M.G. M/G(lamaanuu irra deddeebiin jira)
 Karooraa Guddinnaafi Tiraanisfoormeeshinii_____KGT RTD
 ADR_____Alternative Dispute Resolution
(52),Karaa kottoonfachiistuun kan barreeffaman
 Garagalchaa_____G/G(kan baratame)
 Lakkoofsa_____Lakk.(kan baratame)
 Obboo_____O/B yookiin o/b
 Aaddee_____A/D yookiin a/d
 Xalayaa_____X/Y(irra deddeebiin kan jiru)

Maqaaleen yookiin jechootni armaan olitti ibsaman gabaabbatanii barreeffamanii jiru.Haata'umalee bifa dhaabbii hin qabneen,qubee gurguddoon,xixiqqoon yookiin walitti makuun,akkasumas karaa dogoggora qubeessuu qabaniin gabaabbatanii barreeffamaa jiru.Gabaajee afaan biroo Afaan Oromoo keessatti fayyadamuunis jira.Haalotni kun ammoo ergaa dabsuu bira dabree waalitina afaanichaarrattis gufuu ta'a.

4.6. Hiika Jechootaa

Jechootni hiika wantootaa yookiin ta'ee wannii ibsu.Hiikaan jechootaan ibsaman ammo kan kallattii,dalgee,galumsa yookiin hiika bal'ate ta'u mala.

(49). Jechoota hiikaan bal'ateen tajaajilan

Hiika kallattii		Hiika bal'ate
-Hidhuu	walitti guduunfuu	mana sirreessaa tursiisuu
-Qabuu	hammachuu	too'annoo jala oolchuu
-Abbaa alangaa	nama alangee harkaa qabu(hojjatu)	nama seeraa hiikuuf aangoo qabu.

-Himannaa: Jechi kun mana murtii keessatti ' iyyata' jedhamee kan beekamuun tokko ta'ee tajaajilaa jira.Dhimma himataan, himatamaan yookiin abbaan Alangaa mana murtiitti dhiyeeffatu jechuudha.Jechi kunisa Afaan Ingiliiziitiin 'Statement' jedhu akka bakka bu'uu wiirtuu lakk.9(2001:222) irratti ' 'Himama' jechuun taa'eera.Kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa 9-12 keessatti' Himaamsa' jecha Afaan Ingiliiziitiin'Declarative sentence'bakka bu'ee jira.Hima ta'ee wayii ibsu jechuudha.Haata'umalee yaaddi himanna(him-at-n-(i/a)) jedhu 'dubbii ijoo'kan fuullee

seeraatti himachiisuu danda’u kan of keessaa qabu ta’uun himama (himaamsa) waan dubbatame qofatti daanga’ee hafuu miti. Himannaa hundeeffame, himannaa murtaa’eefi himannaa raawwii argate mana murtiitti fuula hedduun dhiyaaterra kun hubatameera. Kanaafuu, himannaan mana murtii hiika bal’ate qaba jechuun ni danda’ama.

(50). Maqaa akka ta’utti tajaajilaa hin jirre.

“Kutaa qarshii qabduu”

Jechootni maqaa kana hundeessan balbala_ irratti maxxanfamaniijiru. Kutaa tokko kan hojjattuun qabduu maallaqaa taate keessatti hojjattuudha. Xiyyeeffannoon hojii kanaas maallaqa qabuudha. Kanaaf, koreen waaltina Afaan Oromoo Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaa Wiirtu lakk.4(1991:198) fi lakk.9(2001:222) irratti ‘Qabduu maallaqaa’ yookiin ‘Mallaqxuu’ jechuun moggaaseera. Haata’umalee waajjiricha kanatti ‘Qarshii qabduu’ jechuun kan itti fayyadmaa jiran yoo ta’u isa Afaan “ገንዘብ ያዥ»” jedhu san hiika kallattiin kan fudhatameedha.

BOQONNAA SHAN: GUDUUNFAAFI YABOO

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoowwan fayyadama Afaan Oromoo mana murtii Aanaa Agaarfaa irratti karaa bargaaffii, afgaaffii, daawwannaafi sakattaa dokmentiitiin funaanamanii qaacca'anii adda bahantu dhiyaate. Kunis adeemsa qorannichaa keessatti yaadota ka'aa turan bu'uureffachuun cuunfaa jalatti ibsame. Itti aansuunis argannoo qorannichaafi yaada furmaataa walduraa duubaan dhiyaate jira.

5.1. Guduunfaa

Hojiiwwan qorannoo kana keessatti hammataman boqonnaa shanitti addaan qoodamuun taa'eera. Boqonnaa tokkoffaa jalatti Afaan Oromoo sirnoota hachuucca dabran jalaa erga bahee as afaan barnootaa, afaan hojii waajjiraalee mootummaafi afaan mana murtii ta'uu ibsameera. Haala qabatama Afaan Oromoo mana murtii keessatti itti tajaajiaa jiru maal akka fakkatu qaaccessuuf akka ka'uumsaatti fudhachuun, kaayyoofi haalli aanichaallee walduraa duubaan tarreeffameera.

Boqonnaa lammaffaa keessatti yaadrimeewwan fayyadama afaaniitiin walqabataniifi sakatta'i barruu dhiyaateera. Maalummaa afaanii, faayidaa afaanii, fayyadama afaanii, akkaataa afaan dhimmoota seeraatiin walitti dhufu tarreeffame. As keessatti waa'een afaan walitti makanii, ergifannaafi tajaajilaa akkasums haalli jechootaa itti uumaman ibsamanii jiru.

Boqonnaa sadi mala qorannoo jalatti ammoo haala iddattoofi iddatteessu madda ragaaleen qorannichaa irraa argaman taa'eera. Baay'inni maddeen ragaa, tooftaaleen ittiin funaanaman adda bahanii ibsamanii jiru. Haaluma kanaan namoonni 95, meeshaalee funaansa raga bargaaffii, afgaaffii, daawwannaafi sakatta'aan adeemsifaman ibsameera. Boqonnaa afur keessatti ragaaleen karaa bargaaffii, afgaaffii, daawwannaafi sakatta'a dokmentiitiin gaggeeffaman maddoota ragaa tokkoffaa kan ta'an poolisoota, abbootii seeraafi abbootii alangaa, akkasumas madda ragaalee lammaffaa kan ta'an dokimentiiwwan qajeelfamoota seeraa, xalayootaafi gabaasota irraa ragaa argameen xiinxallamee jira. Ragaaleen kunis haala fayyadama Afaan Oromoo mana murtii aanaa Agaarfaa irratti jiran akkaataa walitt dhufeenya isaaniiitiin qaacceeffamaniiru. Bu'aan argamees mala akkamtaafi ammamtaan ibsameera.

Akkaatuma kanaan qoranno mata duree ”Qaaccessa Itti Fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa”keessatti ragaalee maddoota odeeffanno irraa argamee hiikkameetiin qabxiileen argannoo itti aananii asii gaditti dhiyaatanii jiru.

- Qaamoleen seeraa mana murtii aanichaa keessa jiran fayyadama afaanii ilaalchisee, adeemsa tajaajila seeraa kennuu keessatti hubannoon isaan abbootii dhimmaatiif kennan gahaa miti.kunis yeroo gaaffii qaxxaamuraa, gaaffii keessa deebiifi ragaa bahan abbootiin dhimmaa rakkatan jiru.
- Adeemsa hojii mana murtii keessatti qaamoleen seeraa yeroo abbootii dhimmaa qoratan,raawwiifi murtii dabarsan afaan garagaraa walitti maku.Kun ammoo tajaajilamtootni ergaa qixa sirriitiin akka hinhubannee godhaa jira.Kitaabileen waa’ee seeraa irratti barreeffaman qajeelfamootniifi maxxansaaleen seeraa baay’een isaanii kan Afaan Oromootiin hinbarreeffamneedha.Kanaaf, qaamoleen seeraa kan afaan birootiin hubatan gara Afaan Oromootitti fiduun yoo fayyadaman mul’ateera. Kun immoo jechootni bifa walta’een hojiirra akka hinoolle godhaa jiraachuu irraa kan ka’e fayyadama afaaniirattillee dhiibbaa godhaa jira. Gama biraatiin afaan biraa irraa hubatanii Afaan Oromootiin fayyadamuun isaanii haala walqixa ta’een waan hinhubanneef, murtii dabarsan irrattiis dhiibbaa fiduusaa agarsiisa.
- Afaan dubbii keessa jiru yaada barreeffamaan dhiyaatu wajjiin walsimuurratti yoo ilaallamu sadarkaa ergaa dabarsuutti kan waldeeggaran yoota’ellee haalli barreeffamaa garuu dogoggora qubeessuu qaba.Kun ammo yaada barreeffamicha keessa jiru dabsuun abbootii dhimmaa kan miidhaa jiruudha.
- Haalli mana murtii keessatti jechootni itti tajaajilaa jiraniifi uumamaa jiru kallattii kan hinqabne ta’uu hubatameera. Afaan Oromoofi afaan birootiin walitti tishoo ta’uun, yookiin akkuma jirutti afaan biroo afaan dubbiiifi barreeffamaatiin jiraachuun tajaajilamtoota rakkisaa jiraachuun mul’ateera.Kutaa dhadachaa kan jedhu balbala walitti aanan irratti dhimmuma tokko moggaasa garaagaraatiin waamu. (Fkn. Dhadacha, shanacha) ,siivilii ,hawaasa) dhaaba dhabuu jechootaa fayyadama keessatti jiru kun hubannoo hawaasaa miidhuu qofa osoo hintaane jechootnis akka hinwaaltofne godhaa jira.

5.2. Yaboo

Adeemsa raawwii qorannoo taasifameen haala fayyadama Afaan Oromootiin walqabatee rakkoowwan garaagaraa adeemsa mana murtii keessatti mul'ateera. Rakkooleen jiran kunis immoo, kutaa argannoo kana jalatti adda bahee ibsameera. Yaadni furmaata ta'us itti aanee kaa'amee jira.

- Hawaasni karaa fayyadama Afaan Oromootiin hubannoo seeraa akka argatu mana murtii kutaan /gareen/ hubannoo seeraa kennu hojii eegalchiisuu qaba. Keessattuu ogeessi waa'ee afaanii irratti hojjatu kan caasaan mana hojichaa kaa'e qacaramuu dhabuun fayyadama afaaniitiif rakkoo ijoo ta'uu waajirichi xiyyeeffannoo kennuun furmaata laatee hawaasni hubannoo seeraa akka argatu gahee isaa bahuu qaba.
- Barreeffamootni qajeelfama seera ta'an kanneen Afaan Oromootiin maxxanfaman akkaataa abbootii dhimmaa itti dhaqqaban osoo jiratee gaariidha. Keessattuu manni kitaabaa qajeelfamootni seeraa, danbiiwwan keessatti dubbifaman jiraachuu qaba.
- Qaamotni seeraa jechoota dhimma tokkoof oolan haala garagaratiin itti fayyadamaa jiraachuun hawaasa kan miidhu waan ta'eef, bifa waalta'een fayyadamuu akka qaban deeggarsi ogeeyyii afaanii irraa kennamuufii qaba.
- Itti gaafatamtootni waajjiraalee sirna haqaa haalli jechoota manneen hojii kanneen keessatti itti fayyadaman irratti marii gaggeessuu qabu.
- Qajeelfamootni seeraa hawaasaaf ifa ta'uu kan danda'an yoo walitti dhufeenyi afaaniifi seeraa qixaan xiinxallameedha. Kanaaf, fayyadamni afaanii hojii seeraatiif isa bu'uura ta'uu karoora hojii waajjirichaa keessatti hammatamee hojiirra ooluu qaba.
- Waajjirri mana murtii leenjiiwwan dhimma afaaniitiin walqabate kennamu irratti qaamni hubannoo hawaasaa uumuuf ramadame leenjicha akka argatu gochuu qaba.
- Ogeeyyiin waajjira barnootaafi waajjira Aadaafi Turiizimii ittidihiyeenyaan waa'ee fayyadama afaaniirratti qaamota sirna haqaa (mana murtii, w/haqaa, w/poolisaa) hubannoo kennuufii qabu.

- Haalli manni kitaabaa banamee tajaajila hawaasaatiif ooluu danda’u mijatuu qaba.
- Biiron Aadaafi Turiizimii Oromiyaa jechoota manneen murtii keessatti ibsaa seera qaban bifa waalta’een hojjachuufii qaba. Dabalataanis ogeeyyiin seeraa sadarkaa gadii hanga oliitti jiraniif waa’ee fayyadamaa afaaniirratti leenjii hubannoo uumuu danda’u kennuufii qabu.
- Dhimmi mana murtii dhimma murteessaa waan ta’eef, hunda caalaa hojjataan waajjiraalee dhimma seeraa geggeessan keessatti qaxaramaniif, ulaagaan fayyadama Afaan Oromootiif bahu cimaa ta’ee, afaanicha dubbachuufi barreessuurratti xiyyeeffannoon guddaan kennamuu qaba.

Wabiilee

- Abarraafi kaawwan.(1998).*Caasluga Afaan Oromoo*. Jild-1 Addis Ababaa:Biranna Printing Enterprise.
- Abebe Keno.(2006). “*Case Makers in Oromo*” in Ethiopian Language Research Center.AAU.
- Addunyaa Barkeessaa.(2010).*Natoo:Yaadrimee Caasluga AfaanOromoo*.Finfinnee: Mega Printing Press
- _____ 2011).*Sanyii:Jechaafi Caasaa Isaa*.Finfinnee:Alem Printing Press.
- _____ (2014).*Seemmoo:Bu’uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo*. Oromiyaa Finfinee:Far East Trading PLC.
- Anttila,R.(1972). *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Macmillan :Macmillan co.New York.
- Ayub Esmael .(2008). “*LanguageUse of the Jamican and Rastafarian Community in Shashemene A Sociolinguistical Study*”MA Thesis AAU.
- Bahru Zewde.(2002).*Pioneers change in Ethiopia:The Reformist Intellectual of of the Early Twentieth Century,Eastern African Studies*.Oxford: James Currey.
- Barendt,E.M.(2005).*Freedom of speech*.New York:Oxford University Press.
- Baxter,R.(1983)”The Problem of the Oromo the Problem for the Oromo?”in I.M.Lewis(ed.)*Nationalism and Self Determination in the horn of Africa*. Loondon:Ithaca Press.
- Bell,J.(1993).*Doing your Research project.A Guide for time researcher in education and social science*.Backingham:Open University Press.
- Bender,ML.et al.(1976).*Language in Ethiopia*.London:University Press.
- Caffee Oromiyaa .(1994).*Seera Mootummaa Naannoo Oromiyaa*.Finfinnee: Mana Maxxansaa Gutenbergi.
- Caaffee Oromiyaa. (2000). *Labsii Mana Murtii Oromiyaa Hundeessuuf Bahe .Lakk.141/2000* ,Finfinnee.
- Cohen,G.(2006).The Development of regional and local languages in Ethiopia’s Federal system.In:D.Turton(ed.),*Ethnic Federalism:the Ethiopian experience in comparative perspective*.Addia Ababa:Addis Ababa University Press.

- Cooper L.R.(1976).Government Language Policy.In:Bender,ML.etal.(eds),*Language use in Ethiopia*,187-1901.London:Oxford University Press.
- Cooper L,R. and Nahum,F.(1976).Language in court.In:Bender,ML.et al.(eds.),*Language in Ethiopia*,256-265.London:Oxford University Press.
- Cotterill,J.2003.*Language and Power in court: A Linguistic Analysis of the O.J.Simpson trial*. Palgrave Macmillan:New York.
- Coulthard,M.and Johnson,A.(2007).*An Introduction to forensic Linguistics:Language in Evidence*.London and New York:Routledge.
- Crystal,D. (1997).*English as a global language*.Cambridge:Cambridge University Press.
- Dastaa Dassaalany.(2013).*Bu 'uura Qorannoo*.Finfinnee:Far East Trading PLC.
- Donham,Donald(2002).Old Abissinia and the new Ethiopia Empire:Themes in Sociol History'In Donham&Wendy James(eds).*The Southern Marches of Imperial Ethiopia,Essays in History& Sociol Anthropology*.Oxford:James Currey.
- Finch,G.(2003.)*How to study linguistics:A guide to understand language(2nd ed.)*.Great Britain:Palgrave Macmillan.
- Fishman,J.A.1971.The Relationship between micro and macro sociolinguistics in the study of whospeakwhat language to whom and when.In
Pride,J.B.andHolmes,J.(eds.).*Sociolinguistics*,15-32.Penguin Books:USA.
- Garner,B.2009.*Black's Law Dictionary(9th)*.USA:Thomson Reuters.
- Government of Ethiopia,(2010)"The 2007 *Population and Housing Census of Ethiopia,Results at country Level Analytical Report*.Addis Ababa:Central Statistical Agency.
- Getaachoo Rabbirraa,(2007).*Furtuu:Seerluga Afaan Oromoo*.Kuraz International Publishing Enterprise,Addis Ababa:Ethiopia.
- Goldman Radic,p.s.(1998)"The prefrontal landscape:Implications of Functional architecture for understanding humenmentation and the central executive In A.C.Roberts W.T.Robbins, et.al.(eds.),*The Profrontal Cotex:Executive* (pp 87-102)New York: New York Universty press.
- Gragg,G.B.(1982).*Oromoo Dictionary*.Ed.East Lansing Michigan State University:The African Studies Center.

- Grewendorf, G. and Rathert, M. (2009). *Formal Linguistics and the Law: Trends in linguistics*. Walter de Gruyter: Berlin.
- Gudykunst, W. and Kim, Y. (2003). *Communicating with strangers: an approach to intercultural communication*. New York: MacGraw Hill.
- Halliday, M. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. (2nd ed.) . London: Arnold Ltd.
- Heutger, V. (2003). Law and Language in the European Union: *Journal of Multilingualism* 7, 3:11-37.
- Hodge, B. and Kress, G. (1993). *Language as Ideology*. London and New York: Routledge.
- Hoffman, C. (1991). *An Introduction to Bilingualism*. New York: Longman UK limited.
- Holmes, J. (1992). *An Introduction to sociolinguistics*. London: Longman.
- Hudson, R. A. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Katamba, F. (1994). *English Words*. Routledge: London.
- Kebede Hordofa. (1981). "Nominalization Pattern in Oromoo". Unpublished MA Thesis, Institute of Language Study, AAU.
- Makodia, V. (2007). *Communication miscommunication: a pragmatic study of Legal discourse*. Kan Sai Gaidi University Japan (un published).
- Mana Marii Federeeshinii (1987). Heera Mootummaa Federaalaa. Finfinnee.
- Maher, C. (1996). *Language on trial: The Plain English guide to legal writing*. New Delhi: Univesal Law Publishing CO. PVT. Ltd.
- Matras, Y. (2009) *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meetham, 1969) *A.R. Encyclopedea of Linguistics: Information and Control*. London: Pegman Press.
- Mehl, M. (2003). *Psychological aspect of natural language: Our words ourselves*. Austin: Univesity of Texas.
- Mertz, E. (2007). *The Language of law school learning "Think like a lawyer"*. Oxford: Oxford University Press.
- Meyer, Ronny (2006). "Amharic as Lingua Franca in Ethiopia" in *LISSAN-Journal of African Languages and Linguistics*, volume XX, no. 1/2, 2006.
- Milkeessaa Midhaagaa, (2015). "Afaan Oromoofi Imaammata Afaanii Biyya Itoophiyaa 1855-2015". Finfinnee, Oromiyaa.

- Mitikkuufi Tashoomaa(2000). *Seerluga Afaan Oromoo Hidhaa tokkooffaafi lammaffaa barnoota Fagoo*.Dhaabbata Mala Giddugaleessaa:Ministeera Barnoota Itoophiya.
- Mulugeetaa Warquu,(2013).”*Qaaccessa Fayyadama Afaan Oromoo Haala Mana Murtii Aanaa Dandii*”Qorannoo eebbaa,Yuunivarsiitii Addis Ababaa.
- Olsson,J.(2009).World Crime:Solving Crime Through Forensic Linguistics.New York:Continum international Publishing Group.
- Punch,F.(2008) ..*Introducing to Social Research*.New Delhi:SAGE publications,Indian pvt.Ltd.
- Sarantakos,S.(2005).*Social Research*.Beiljing:Palgrave Macmillan Ltd.
- Shuy,R. (2005). *Creating Language crimes: how law enforcer uses and misuses language*.New York:Oxford University Press.
- Spolsky,B. (1998). *Sociolinguistics*.New York: Oxford University Press.
- Stephen,C.(1991).An *Introduction to plian language*.http://plian_language_net_work.org/stephens/intro.htm.
- Tiersma,P. (1999). *Legal Language*.Chicago:Chicago University Press.
- Tiersma,P. and Solan,L.(2005).*Speaking of crime:the language of criminal justice*.Chicago:Chicago University Press.
- Tilahun Gamta.(1993).Qubee Afaan Oromoo:Reasons for Choosing the Latin Script for Developing an Oromoo Alphabet’ in *The Journal of Oromoo Studies*.(Vol.1,No.1)
- Wasanee Bashaafi.Kaawwan (2000).*Bantuu Haaraa: Caas-lugaafi Og-Barruu Afaan Oromoo*.Finfinnee.Oromiya.
- Wiley,T.(1996).Language Planning and Policy.In McKay s.l (ed.) *Sociolinguistics in Language Teaching*.Cambridge: Cambridge University Press.
- William,G.(2006).*Learning the law* (13th ed.).UK:Sweet and Maxwell Ltd.
- “Wiirtuu”(1999),*Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.Jil-8.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaa.
- (2001),*Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*,Jil-9.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Turiizimii Oromiyaa.

Wolff,E.(2000).”Language and Society”In Heine,B.and Nurse,D.(eds.)*African Languages:An Introduction*.Cambridge University Press.

Yule,G.(1985).*The Study of Language*.Cambridge:Cambridge University Press.

Zealelem Leyew,(1998).Code switching:Amharic-English.*Journal of African culture studies* 2,11:197-216.

_____ (2009).*Lexical Development in Tigrinya.A Journal of Education for Development* 3,2:63-89.

ሙሉነሽ በቀለ ::(1976) የቋንቋ አጠቃቀም በነገሌ ቦረና ፡ ለኢትዮጵያ ቋንቋዎች ስነ - ጽሁፍ ትምህርት ክፍል የቢኤ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት አዲስ አበባ

ትግስትአስፋ፡፡(1982)፣ ፍርድ ቤቶች የሚጠቀሙበት ልሳናት፡፡ ለኢትዮጵያ ቋንቋዎች ስነ-ጽሁፍ ትምህርት ክፍል የቢኤ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት አዲስ አበባ

ደረጄ መንገሻ፡፡ (1979) ፣ የቋንቋ አጠቃቀም በአዲስ አበባ ወህኒ ቤት፡፡ ለኢትዮጵያ ቋንቋዎች ስነ - ጽሁፍ ትምህርት ክፍል የቢኤ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት አዲስ አበባ

የወንጀል ህግ ፡፡(1997)፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት

የፍትህብሔር ስነ ስርዓት ህግ ፡፡(1952) ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት

የፍትህ ብሔር ህግ፡፡ (1952) ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት

□ለ□ እንደወቀ ሙሉ(ዶ/ር)፡፡ 2006፡፡ □ምርምር መሰረታዊ መርሆዎችና አተገባበር፡፡ አዲስ አበባ አልፋ አሳማታዎች

**Yuunivarsiitii Finfinneetti Koolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,
Joornaalizimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo, Og-barruufi Fokloorii
Bargaaffii Abbaa Seeraa, Abbaa alangaafi Poolisaa dhiyaate.**

8. Adeemsa tajaajila seeraa kennamu keessatti abbootiin dhimmaa yaada isaanii afaan kamiitti fayyadamuun dhiyeeffatu?

Afaan Oromoo ☐ Afaan Amaaraa ☐ lachuu ☐

a/ Kan biroos yoo jiraate haa ibsamu_____

9. Abbootiin dhimmaa yeroo rakkoon isaan muudate afaanitti fayyadamuun haala akkamiin ibsatu?

10. Abbootii dhimmaa wajjiin yeroo dubbattan jechoota afaan garagaraa walitti maktanii fayyadamuun jiraa? Eeyyee ☐ Lakkii ☐

11. Deebii keessan” eeyyee” yoo ta’e gosootni afaan makuu yookiin jechoota afaan biroo fayyadamuun maal fa’a akka ta’e ibsaa. _____

12. Abbootiin dhimmaa dhaddacharratti yaada isaanii Afaan Oromootiin ibsachuun ciminni isaanii hammami?

olaanaa ☐ giddu galeesa ☐ Gadaanaa ☐

13. Fayyadama afaaniitiin walqabatanii yeroo abbootii dhimmaa rakkatan haala kamiin gargaartu?

14. Jechootaafi gaaleewwan asii gadii abbootiin dhimmaa hangam hubachuu akka danda’an madaallii keessan “baay’een hubatu” G/G hubatu” yookiin “hubachuuf rakkisaadha” jechuun iddoo kennamerratti deebii keessan kaa’aa.

Jechoota mana murtii keessatti fayyadaa jiran	B/hubatu	G/G hubatu	Habachuuf Rakkisaadha.
Giddulixaa			
Jecha amantaa			
Biirroo Pirezdeentii			
Adabbii cimaa			
Seera sivilii			
Abukaatoo			
Murtii			
Adabbii Umrii guutuu			
Turtii			
Ragaa seeraa			
Ragaa ittisaa			
Dogoggora seeraa			
Adabbii salphaa			
Yeroo gorsaa			
Gaaffii seensaa			
Gaaffii Qaxxaamuraa			
Gaaffii irra deebii			
Gaaffii qulqulleeffannaa			
Kennaa			
Galmee banuu			
Galmee cufuu			
Raawwii			
Oliyyannoo			
Beenyaa'kaasaa'			
Qorannoo seeraa			

a/Baay'ee hubatu yoo jettan maaliif?_____

b/Hubachuuf abbootii dhimmaa nirakkisa yoo jettan maaliif?_____

15. Yeroo Afaaniin mana murtii keessatti fayyadamtan qabxii asii gaditti kenn

a/ Deebiin keessan” yeroo hunda fayyadama” kan jettan yoo ta’e maaliif akka jettan ibsa itti

kennaa_____

b/Deebiin keessan “Baay’ ee xiqqoon fayyadama”kan jettan yoo ta’e ammo maaliif akka jettaniifi furmaatni fudhatamuu qabu maal akka ta’e ibsaa.

16.Yeroo Afaaniin mana murtii keessatti fayyadamtan qabxii asii gaditti kennaman irratti dhiibbaa qabaachuufi qabaachuu dhabuu irratti maal yaaddu?Deebii keessan iddoo kennamerratti

barreessaa._____

a/yaada'uu_____

Maaliif_____

b/ aaruu_____

Maaliif_____

c/saalfachuu_____

d/ Kan biroos yoo jiraate ibsaa _____

17..Adeemsa hojii mana murtii keessatti rakkooleen afaaniin fayyadamuurratti hubattan isaan ijoo ta'an tarreessaa_____

18.Afaan Oromoo afaan mana murtii keessatti tajaajila kennu ta'uu labiin kan murtaa'e ta'uurratti yaada maal qabduu?ciminaafi dadhabina isaa ibsaa_____

19.Mana murtii keessatti haala fayyadama afaaniirratti yaada maal fa'aa akka qabdan ibsaa._____

Dabalee-B

Yuunivarsiitii Finfinneetti Koolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo, Og-barruufi Fokloorii Kutaa-1ffaa-Bargaaffii Himattoota,himatamtootaafi ragootaaf haala itti fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfatti dhiyaate.

Kabajamtoota Dubbistoota bargaaffii kanaa

Kaayyoo guddaan bargaaffii kanaa ragaalee itti fayyadama afaanmana murtii(A/O) aanaa Agaarfaa irratti jiru maal akka fakkaatu hubachuuf waan ta'eef deebiin keessan iddoo olaanaa qaba.deebiiwwan bargaaffii kana haala quubsaa ta'een nuu kennuu keessan galateenfachaa,maqaa keessan barreessuun kan hin barbaachifne ta'uu ibsina.

Gaaffiiwwan dhiyaataniif iddoowwan duwwaa ta'an irratti deebii barreessuuniifi sanduuqa kan ta'an ammo mallattoo ( ) kaa'uun akka hojjattan isin gaafanna.

1.Saala   Dhiira   ☐ Dubara   ☐

2.Umrii   <20   ☐   20-25   ☐   26-35   ☐   36-50   ☐   >50   ☐

3. Afaan dhalootaa   ☐   Afaan 2ffaa   ☐   Afaan sadaff   ☐

4.Haala barnootaa   ☐   Kan barate/tte   ☐   kan hin baratin   ☐

5. Iddoo jireenyaa   ☐   **Baadiyaa**   ☐   Magaalaa   ☐

6 .Haala abbaa dhimmaa   Himataa   ☐   Himatamaa   ☐   Ragaa   ☐

7.Dhimma keessan yeroo dhiheeffattan qaamooleen haqaa afaan kamiin isin dubbisuu?

Afaan Oromoo   ☐   Afaan Amaaraan   ☐   Lachiinuu   ☐   Iniglifaa   ☐

Kan biroos yoo jiraate haa ibsamu_____

8.dhimmoota keessan qaamota seeraa biratti afaan kamiin ibsatu?

Afaan Oromoo   ☐   Afaan Amaaraa   ☐   Kan biroo   ☐

9.Yeroo rakkooleen garagaraa isin qunnaman haala kamiin afaaniin ibsattu?

10.Qaamolee haqaa biratti fayyadama afaaniitiin waliin walqabate rakkooleen isin muudate jiraa? eeyyee ☐ Lakki ☐

a/Deebii keessan ‘Eeyyee’ yoo ta’e maafaa?_____

11.Sadarkaan itti fayyadama afaan keessanii mana murtii keessatti hammam ta’a jettanii yaaddu?

Baay’ee olaanaa ☐ Gaariidha ☐ Gadaanaadha ☐

Maaliif?

12.Jechootni yookiin gaaleewwan asii gadii “baay’een hubadha”,G/G hubadha”Hubachuuf rakkisaadha” jechuun deebii keessan iddoo kennamerratti kaa’a.

Jechoota hojii mana murtiitti tajaajilan	B/hubadha	G/G hubadha	Hubachuuf Narakkisa.
Giddulixaa			
Jecha amantaa			
Biiraa Pirezdeentii			
Adabbii cimaa			
Seera sivilii			
Abukaatoo			
Murtii			
Adabbii Umrii guutuu			
Turtii			
Ragaa seeraa			
Ragaa ittisaa			
Dogoggora seeraa			
Adabbii salphaa			
Yeroo gorsaa			
Gaaffii seensaa			
Gaaffii Qaxxaamuraa			
Gaaffii irra deebii			
Gaaffii qulqulleeffannaa			
Kennaa			
Galmee banuu			
Galmee cufuu			
Raawwii			
Oliyyannoo			
Beenyaa’kaasaa’			
Qorannoo seeraa			

a / jechoota yookiin gaaleewwan gubbatti ibsme “baay’een hubadha” yoo jettan maaliif?_____

b/ “Hubachuuf na rakkisa”yoo jettan ammo maaliif?_____

13. Mana murtii keessatti wanti qaamoleen seeraa isinitti dubbatan ifa isinii ta’ee hubattuu?

Eeyyee ☐ lakki ☐

Deebiin keessan ‘ Lakki’ yoo ta’e sababni isaa maali?_____

14. Mana murtii keessatti fuullee abbaa seeraa yoo dhaabbattan maaltu isinitti dhagahama?_____

Maaliif?_____

15. Haalli mana murtii keessa jiru itti fayyadama afaanii keessan sirritti kan isin jajjabeessu jettanii yaaddu? ‘Eeyyee’ ☐ ‘ Lakki ☐

Dabalee C

**Yuunivarsiitii Finfinneetti Koolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa,
Joornaalizimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo, Og-barruufi Fokloorii**

**Afgaaffii - Ittigaafatamtamaa waajjira poolisaa,,mana murtiifi,waajjira haqaatiif
dhiyaate.**

Kutaa 1ffaa Yaada waliigalaa

Kabajamtoota deebii kennitoota afgaaffii kanaa

Kaayyoon guddaan afgaaffii kanaa ragaalee itti fayyadama Afaan Oromoo Mana Murtii Aanaa Agaarfaa irrattii jiru maal akka fakkaaatu hubachuuf waan ta'eef ,deebiin keessan iddoo olaanaa qaba.Kanaafuu, deebiiwwan Afgaaffii kanaaf nuuf kennitaniif isin galateenfadha.

-1.Adeemsa tajaajila seeraa kennuu keessatti afaan oromootiin ala kan biroo fayyadamuun isin biratti ni mul'ata?

3.Abbootiin dhimmaa yeroo rakkoon gama seera isaan qunnamu haala kamiin afaaniin ibsatu?

3.Namoota fayyadama afaaniirratti haalotni akka rifachuu ,sodaachuu,aaruufi kkf.qunnamuun yoo rakkatan ni mul'atu?

4.Tajaajila seeraa kennuu keessatti afaan garagaraa walitti maktanii ni fayyadamtu?Yoo jiraate sababiin isaa maali?_____

5.Abbootii dhimmaa jechoota hojii mana murtiitiin walqabatan akkamitti hubatuu? Hubannoo gama jechoota seeraa kana akka argataniif hoo wanti deeggartan jiraa?

6.Rakkoollee ijoon fayyadama afaanii tajaajila seeraa kennamu keessatti xiinxallitan maal akka ta'an tarreessaa.._____

7.Adeemsa mana murtii keessatti itti fayyadama afaanii irratti yaada fooyyeedha jettan maali?

Dabalee- D

Yuunivarsiitii Yuunivarsiitii Addis Ababaatti Koolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa, Joornaalizimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo, Og-barruufi Fokloorii

Cheeklistii daawwannaa dhaddachaa mana murtii Aanaa Agaarfaa

Kutaa 1ffaa_ Itti faqyyadama afaanii

- 1.Haala dhimmootni hariiroo hawaasaafi dhimmootni yakkaa itti gaggeeffaman
2. Dhimmootni dhuunfaa ilaalltan yeroo.qorannaan dura gaafataman maalfaa?
3. kakuun haala kamiin gaggeeffama?
- 4.Gaaffiiwwan qorannoo abbootii dhimmaatiif dhiyaatan
Gaaffii qaxxaamuraa haala kamiin gaggeefama?
Gaaffii irra deebii eenyufaatu gaafatama?
Gaaffii qulqulleeffanna yeroo kam dhiyaata?
- 5.Abbaan Alangaa afaanitti fayyadamee yaada isaa akkamitti ibsa?.
- 6.Abbaan Seeraa afaanitti fayyadamee murtii,raawwiifi oliyyannoo akkamitti ibsa?
- 7.Dhimmota murtiin duraafi boodaarratti abbootiin dhimma yaada itti dhagahame akkamitti

ibsatu?Fkn._gammachuu,gaabbii,rifachuu,aarii,gadda,tuffii,galateenfachuu,mormii

Kutaa-2ffaa Sakattaa dokimentii(qajeelfamoota seeraa,xalayoota,gabaasota)

8. Haalli jechoota itti fayyadaman(qaamota sirna haqaa)
  - Akkaataa jechootni itti uumaniifi M/M tti hojiirra oolan maal fakkaata?
  - Jechoota afaan biroo Afaan Oromoo keessatti galchanii fayyadamuun jiraa?
  - Afaan barreeffamaa kan dubbiitiin hidhata qabaa?hanqinnootni mul'atan hoo maali?